

Stenbergparken.

En dansk-norsk embetsmannshage, 1750 -1850.

Del 1.

Ingeborg Sørheim

Masteroppgave i kunsthistorie, Universitetet i Oslo 2007

Forord.

Denne oppgaven er tilegnet Stenberg, med de aller beste ønsker for fremtiden. Det var denne hagen som for ti år siden åpnet øynene mine for at hager er en egen og viktig del av vår kunsthistorie og vår kulturarv. Det har jeg hatt stor glede og nytte av siden.

Under arbeidet har jeg benyttet meg av arkivmateriale fra Statsarkivet på Hamar, Gunnerusbiblioteket i Trondheim, institutt for landskapsarkitektur ved UMB, og Mjøsmuseet, avdeling Kapp. Takk til de ansatte der, og takk til Samfunnsenheten i Østre Toten kommune for hjelp til skanning av kartmaterialet.

Takk til professor Kari Hoel for veiledningen. Takk til kollokviegruppen; Anne Lise, Helén, Rina, Briana, Therese og Frøydis for fremdriften. Takk til Heidi Froknestad ved Mjøsmuseet for den oppriktige interessen, og en stor takk til mine barn; Johanne, Kristine og Carl Anders, for tålmodigheten.

Takk, takk!

Ringsaker, 6. november 2007

Ingeborg Sørheim

"Il faut cultiver notre jardin" (Voltaire)

Innhold

Innhold	1
1. Innledning	3
1.1 Mål med oppgaven	3
1.2. Avgrensning av oppgaven.....	4
1.3. Problemstillinger	4
1.4. Metode.....	5
1.5. Kildesituasjonen	5
1.6. Forskningshistorien	6
1.7. Begrepsavklaringer.....	11
2. Stenbergparken. Beskrivelse	13
2.1 Bilder, kart og oppmålinger	17
3. Landskapsstilens forutsetninger	19
3.1 Om den klassiske arven.....	20
3.2 Om det pittoreske	21
3.3 Om det sublime	24
3.4 Eksotisme	24
3.5 Romantikken	26
3.6 Jean - Jacques Rousseau.....	26
4. Landskapshagen i Danmark – Norge	30
4.1 Landbruk og hagebruk	30
4.2 København og Christiania.....	33
4.3 Le style anglais.....	35
4.4 Hagen i bruk.....	37
5. Stenbergparkens grunnleggere.	40
5.1 Sommerfelt - dynastiet	41
5.2 Sommerfeltenes Sukkestad	43
5.3 Sommerfeltenes Stenberg.....	47
6. Stenbergparkens utvikling.	55
6.1 Weidemannepoken	56

6.1 Weidemannsbarna	68
6.2 Etterpå	70
7. Stenbergparkens form og innhold.	72
7.1 Det pittoreske Stenberg	72
7.2 Det sublime Stenberg	74
7.3. Stenberg som en ferme ornée.	76
7.4 Sammendrag og konklusjon	80
Litteraturliste.....	82
Forkortelser	82
Arkivalia.....	86

1. Innledning

Dette er en MA-oppgave i kunsthistorie om landskapsparken på embetsmannsgården Stenberg. Gården eies i dag av Mjøsmuseet og ligger på grensen mellom Østre og Vestre Toten kommune i Oppland fylke, altså på vestsiden av Mjøsa.

Parken er en bortgjemt og bortglemt perle. Den ligger ualminnelig kronglete og uveisomt til, til amtmannsgård å være, omtrent så høyt opp man kan komme i Totenbygdene. Den er på 30 mål og har sovet sin tornerosesøvn i hundre år, bare klippet og skjøttet det aller nødvendige. Trærne har blitt gamle og store. Kanter, linjer og detaljer er visket ut og blitt uforståelige. Siktpunkter må vi regne med er forsvunnet forlengst. Men hovedstrukturen ligger der, sammen med mange av elementene som hører denne tidens hager til; lysthus, rondell, labyrint, filosofgang, gravkapell og gravhaug.

Gården Stenberg ble bygget opp i 1791 av sorenskriver Friedrich Sommerfelt (1756-1801). Han var den siste i Sommerfelt-familiens 150 år lange embetsmannndynasti. Friedrich Sommerfeldt fikk bare ti år på Stenberg. Etter hans død overtok nevøen Lauritz Weidemann (1775-1856). Weidemann ble sorenskriver på Toten i 1802, deretter eidsvollsmann, stortingsmann fra 1815 og amtmann i 1817.¹ Hans familie preget gården i hundre år. I 1900 ble gården solgt til bestyrerfamilien, som tok navnet Stenberg etter gården. Anlegget ble fredet i 1924. Toten Museum kjøpte så anlegget i 1934² og gården kom til å bli grunnstammen i Totens friluftsmuseum. På den måten ble både gården og parken helt og holdent "Amtmann Weidemanns". Toten Museum har gått gjennom flere navneskifter og en konsolideringsprosess, og heter i dag Mjøsmuseet. Museet holder parken åpen for fri ferdsel året rundt, med omvisninger i sommersesongen.

1.1 Mål med oppgaven

Hovedmålet med masteroppgaven er å gi svar på hvordan denne parken kan ha sett ut i den aktuelle perioden; fra 1750-1850, og hvilke ideer og estetiske idealer som har formet den. Får man svar på dette, vil museet langt på vei ha et grunnlag for å utarbeide en skjøtselsplan for Stenbergparken. Oppgaven vil også være et godt verktøy for å vurdere om det skal gjøres

¹ Han ble først amtmann i Hedemarkens Amt, og fikk tildelt amtmannsgården Kjonerud i Stange, men ble boende på Stenberg etter særskilt tillatelse. I 1821 ble han også amtmann over Christians Amt (nå Oppland fylke). *Totens bygdebok, bind II*, 1937, 353.

² Einar Roland: "Stenbergs historie" i *Toten Museum 1923-1973; 50 år. Jubileumsberetning* (Gjøvik: Toten Museum, 1973), 7.

hagearkeologiske utgravninger med tanke på en eventuell restaurering. Det var et mål å samle kjent materiale, å avdekke ukjent, og å finne sammenhenger som ikke har vært sett tidligere. Kanskje kan oppgaven også være et lite bidrag til den norske hagehistorien; et sterkt forsømt kapittel i norsk kunsthistorie.

1.2. Avgrensning av oppgaven

Det er Stenbergparken som er oppgavens hovedanliggende. Det er en rekke store og uavklarte spørsmål omkring landskapshagen, både i internasjonal og i dansk-norsk sammenheng. De spørsmålene måtte få ligge. I den grad jeg omtaler dansk-norske forhold er det stort sett begrenset til aksene København - Christiania, som har hatt den største påvirkningen på skaperne av Stenbergparken.

Det hortikulturelle og det anleggstekniske er bare overfladisk behandlet. Mitt bidrag på dette området er å se på vekst- og byggemateriale mer som form og idé enn som *species*.

Jeg har ikke gått dypt inn i eiernes biografi. Det var for lite tilgjengelig materiale til at det kunne forsvares å bruke tid på det, og det ville ført til for mange spekulasjoner. Det hadde helt klart vært en berikelse for oppgaven å samtidig gjøre en grundig analyse av bygningsmassen på Stenberg, spesielt hovedbygningens opprinnelige interiør og inventar. Den oppgaven ble også for stor i denne sammenhengen, men jeg håper det kan bli en av museets prioriterte oppgaver i det videre arbeidet med anlegget.

1.3. Problemstillinger

I utgangspunktet var tema for oppgaven ”Amtmann Weidemanns landskapsark.” Det skulle raskt vise seg at han ikke kunne få æren for dette anlegget alene, men at det er bygget over en eldre hage. Problemstillingen ble da å finne ut hvordan hagen har sett ut i de ulike periodene, og skille de ulike lagene. Autorproblematikken og stilanalysen ble dermed mer sentral i oppgaven enn jeg hadde tenkt. Vi hadde plutselig også å gjøre med en sen 1700-talls hage, og da ble det like viktig å spore opp Sommerfeltene, som var Stenbergs grunnleggere. Å anlegge en hage er prosess som går over lang tid. Ikke sjelden er det flere viljer til stede, og ikke sjelden blir hagen noe helt annet enn den var tenkt å skulle være. Hagen er ofte like mye en idé som et ferdig anlegg. De sentrale spørsmål ble etter hvert: Hva har vært Stenbergparkens idé og funksjon? Hva var hagen tenkt å skulle være, og hvordan har den utviklet seg? Hva kan vi lese ut av denne hagen av samtidens estetiske, politiske og kulturelle strømninger, og hvordan kan

den plasseres i forhold til de ulike estetiske idealer i den hundreårsperioden hvor denne hagen har sin storhetstid?

1.4. Metode

Dette er en type verkstudie, hvor den viktigste metoden har vært feltarbeidet; eller verkskjennskapen, som det heter i kunsthistorisk terminologi. Verket er stort, uoversiktlig og i langt fremskredent forfall. Rekonstruksjonen er i hovedsak basert på tolking av spor i terrenget. Sporene er holdt opp mot samtidig kartmateriale, senere oppmålinger, rekonstruksjoner og beskrivelser, og den generelle stilutvikling med vekt på hagekunsten. Sporene i terrenget kan tydeligst leses i en relativt kort periode like før snøen legger seg, eller enda bedre; like etter at snøen er gått.

Jeg har også brukt historisk-biografiske metoder, men har i liten grad gått inn på private forhold. I all hovedsak har jeg benyttet meg av rent biografiske opplysninger fra sentrale oppslagsverk og fra primærkilder. Til slutt har jeg analysert Stenbergparkens skiftende stiltrekk og ikonografi gjennom perioden, og satt den inn i en kronologi ved hjelp av vår tids stilhistoriske begreper, supplert med periodens egne estetiske begreper, for på den måten å kunne si noe mer om hva som ligger av mening i dette verket, knyttet til de ulike eierne.

1.5. Kildesituasjonen

Den viktigste kilden er parken slik den er i dag, med de restene som er synlige over bakken: Plasseringen i landskapet, terrenget, utsikter eller mangel på utsikter, murer, trapper, veier og stier, forhøyninger og søkk, trær, rester av trær, buskbeplantninger, feltsjikt og ulike hageelementer. Sporene forteller imidlertid ikke noe om *når* de ulike elementene er kommet til, så tolkning er nødvendig og feiltolkning er en stor mulighet.

Det finnes et viktig gårdskart fra 1806,³ to oppmålinger av parken, en fra 1932⁴ og en fra 1942.⁵ Det finnes en beskrivende registrering uten kart fra før 1915;⁶ og en tegning med beskrivelse fra 1956.⁷ Bruken av disse kildene er problematiske og blir diskutert i kapittel 2.1.

³ Mjøsmuseet, avd. Kapp (MjK), Kartarkiv, Stenberg, 1806

⁴ MjK, Kartarkiv, Stenberg, 1932, Oppland hagebrukskole

⁵ MjK, Kartarkiv, Stenberg, 1942, Birger A. Lie.

⁶ Carl Wille Schnitler, *Norske haver* (Kra: Cammermeyer, 1916), 206.

⁷ Universitetet for Miljø- og Biovitenskap (UMB), institutt for landskapsplanlegging, Magne Bruuns arkiv, Stenberg.

Videre finnes noen regionale historiske kart,⁸ men de har en målestokk som er for liten til å si noe med sikkerhet om parken. Bygningene på Stenberg har en høy grad av autentisitet. Stiltrekk og plassering i forhold til parken kan derfor fortelle en del. Det har vært gjort noen bygningshistoriske undersøkelser i våningshuset og en stilhistorisk gjennomgang av inventaret,⁹ men ingen analyse av funnene.

Av skriftlige kilder har jeg i størst mulig grad benyttet primærkildene, dvs. skifteprotokoller, auksjonsprotokoller og branntakster. Åbotsforhandlinger finnes ikke, siden Stenberg var i privat eie. Jeg har hovedsakelig funnet det jeg trenger på Statsarkivet på Hamar, men også brukt Gunnerusbiblioteket i Trondheim og Digitalarkivet.

Mjøsmuseet, avdeling Kapp, har et dokumentasjonssenter med lokalhistorisk litteratur, en samling antikvarisk litteratur, slekts- og gårdshistorisk materiale, fotoarkiv, og en avdeling av Opplandsarkivet; dvs. privatarkivalia fra Totendistriktet. I dette materiale finnes det mange interessante artikler om Stenberg, Sukkestad, Weidemann- og Sommerfeltfamiliene, men det er bare noen få artikler hvor det finnes henvisning til primærkildene, derfor har jeg vært forsiktig med å benytte meg direkte av dette stoffet. Skriftlige kilder etter familien Weidemanns private liv er det svært lite av.¹⁰ Stenberg er, som veldig mange museer, nokså tungt belastet med anekdoter og regelrette røverhistorier om menneskene som har bodd der, hva de har sagt, gjort og ment. Slik materiale er helt umulig å etterprøve, så jeg har valgt å avstå helt fra å bruke dette som grunnlag for noen analyser.

1.6. Forskningshistorien

Hagehistorie er et ungt fag, enda yngre enn kunsthistorien. I 2006 fantes ennå ingen universiteter hvor det var mulig å ta en universitetsgrad i faget.¹¹ Det er derfor først og fremst kunsthistorikere, historikere, arkitekter og i den senere tid landskapsarkitekter som har bidratt til å forme det som et selvstendig fag. Mitt største problem har vært at hagehistorien ikke står helt støtt i den akademiske tradisjonen. Begreper mangler den konsistens og konsekvens som man innbiller seg skal finnes i en akademisk disiplin. Noen hagehistoriske oversikter starter med en diskusjon om dette, i særdeleshet om begrepene knyttet til landskaphagen. Påfallende mange ender opp med å bruke sin egen terminologi, noe som på mange måter er berikende og

⁸ Gunnerusbiblioteket, N.S. Darres kart, 1794. Geografisk oppmåling, 25B4,8, Ltn Finkenagens kart, 1827 og 25B8, Ltn Holms kart, 1879.

⁹ MjK, TM 042.2.

¹⁰ MjK, TM.234.70 Her finnes en avskrift av en kokebok etter fru og døtrene Weidemann, og tre private brev etter Amalie Weidemann.

¹¹ *Oxford Companion to the Garden* (Oxford university press, 2006), s.v. "garden history"

til et visst punkt klargjørende, men gjør det på ingen måte enklere. Det er rett og slett ikke helt hensiktsmessige verktøy til disposisjon, det er flere og større hull i grunnforskningen enn jeg var klar over da jeg startet, og de store oversiktsverkene glimrer med sitt fravær. Lettelsen var derfor stor da jeg fikk Magnus Olaussons doktoravhandling *Den Engelska parken i Sverige* i hendene. Den er oppdatert, oversiktlig og svært grundig. Siden den tar for seg svenske forhold, konsentrerer den seg om aksene England - Frankrike- Sverige. Dermed får vi en meget godt dokumentert og svært troverdig introduksjon til landskapsstilens tidligste år, og ikke bare en oversikt over, men også en vurdering av landskapshagens forskningshistorie. Den nedenfor følgende internasjonale forskningsoversikt er i hovedsak hentet fra Olaussons avhandling.

Helt fra starten ble landskapshagen sett på som et spesifikt engelsk bidrag til kunsthistorien. Noen forskere vil hevde at stilen nærmest ble kuppet av skriveføre engelskmenn som Joseph Addison, Alexander Pope og senere Horace Walpole, og forskningen på området har alltid vært engelskdominert.¹² En av de første store oversiktsverker var allikevel tysk og kom i 1914: *Geschichte der Gartenkunst*, av Marie Luise Gotheim. På 1940- tallet var det særlig Nikolaus Pevsner som revitaliserte forskningen gjennom sin redaktørgjerning i *Architectural Review*. På denne tiden kom også de første biografiene over landskapshagens tidligste formgivere. Først om William Kent, deretter, over en 40 års periode; om Capability Brown, Humphrey Repton, Henry Holland, William Chambers og Charles Bridgeman. Idé- og litteraturhistorikere har også bidratt med viktige innspill, spesielt har John Hipple *The Beautiful, The Sublime and The picturesque in Eighteenth-century British Aesthetic Theory* fra 1957 blitt stående. Christopher Husseys *English gardens and landscapes* fra 1967 er en av relativt få oversiktsverker og regnes til kanon. De seneste år har flere kunsthistorikere interessert seg for slektskapet mellom hagekunsten og landskapsmaleriet. Keith Thomas favner også dette tema i sin encyklopediske *Man and the natural World* fra 1983.¹³

Av vår tids forskere regnes John Dixon Hunt som en av de ledende. Han har blant annet konsentrert seg om den tidlige landskapshagen, som han kaller *palladian gardening*, og det pittoreske som kunstteoretisk begrep. Hunt startet tidsskriftet *The Journal of Garden History* i 1981. Fra 1972 fantes allerede *Garden History, The Journal of Garden History Society*. Olausson påpeker at den engelske forskningen spesielt har vektlagt det formmessige og det

¹² Magnus Olausson, *Den engelska parken i Sverige* (Sth: Byggförlaget, 2001), 39.

¹³ *Ibid*, 21,22,23,24.

idéhistoriske ved hagene og i mindre grad de konkrete elementene en hage består av, og hvordan den ble benyttet.¹⁴

Den franske forskningstradisjonen er yngre. Det finnes få oversiktsverker, og ingen av nyere dato. Det ledende navnet de siste årene er arkitekturhistorikeren Monique Mosser, som bl.a. har sett på forholdet mellom oppdragsgiver og den profesjonelle formgiver, og hun var også en av de første som tok opp de okkulte strømningene og frimureriet i 1700-tallets hagekunst. Dette har vist seg å ha hatt en betydelig innflytelse på utforming av hagene. Ellers har franske forskere allerede fra starten likt å utfordre engelskmenn på eierskapet til landskapshagen. Det er en diskusjon som har pågått omtrent like lenge som landskapsstilen har eksistert.¹⁵

Det ser ikke ut til at den franske resepsjonshistorien er like bearbeidet som den engelske. Tyskerne på sin side, har en lang og god tradisjon på oversiktsverker, og her finnes for eksempel Adrian von Buttlars "*Die Landschaftsgarten im Deutschland*", fra 1989.¹⁶ Dersom det var landskapsparkens resepsjonshistorie i Danmark- Norge som var tema for denne oppgaven, ville den tyske tradisjonen vært spesielt interessant.

En annen skole, ikke nevnt av Olausson, ser ut til å ha kommet til i de aller seneste år. Der hentes begrepene og metodene først og fremst fra samfunnsvitenskapene. Vår eneste doktor i hagehistorie, Annegreth Dietze fra Universitetet for miljø- og biovitenskap (UMB), slutter seg til denne retningen. I sin avhandling tar hun avstand fra kunsthistoriske metoder,¹⁷ og bruker begreper som "*Theorie der Austauschprozesse*"¹⁸ og "*demonstrativer Konsum*"¹⁹ i sin analyse av handelsborgerskapets hager i Sør-Norge.

Den norske forskningshistorien er ikke spesielt omfattende. Vår første hagehistoriske oversikt ble laget av statsgartner Peter Nøvik i første bind av serien *Norsk Havebog I-V*, utgitt mellom 1890 og 1893. I 1915 kom *Norske haver i gammel og ny tid*, av professor i kunsthistorie Carl Wille Schnitler. I nordisk sammenheng var dette et pionerverk, og også i internasjonal sammenheng var Schnitler tidlig ute. Det er en foliant i to bind med våre viktigste hager, kronologisk og stilhistorisk bygget opp, med kunsthistorisk terminologi. Schnitler hadde en betydelig kulturhistorisk kunnskap, spesielt om *Slegten fra 1814*. Verket med samme navn regnes som hans hovedverk. Det omhandler embetsmannsmiljøet nettopp på den tid da

¹⁴ Ibid., 26.

¹⁵ Ibid., 27.

¹⁶ Ibid., 28.

¹⁷ Dietze, Annegreth, „Gartenkunst und Bürgertum 1750-1850“, dr. scient-avhandling (UMB, 2006),14

¹⁸ Introdusert i hagehistorisk forskning av Erik de Jong. Dietze, „Gartenkunst und Bürgertum“, 15.

¹⁹ Introdusert i hagehistorisk forskning av Michel Conan. Dietze, „Gartenkunst und Bürgertum“, 16.

landskapshagene slo igjennom i Norge. Landskapsstilen ligger imidlertid ikke Schnitlers hjerte nærmest, noe han på ingen måte forsøker å legge skjul på i sitt hagehistoriske verk.

Den neste historiske oversikten kom i 1963: *Hagebruk og garneri i Norge*, av hagebrukslærer Torfinn Skard. I 1992 kom en 20 siders artikkel i *Byggekunst* av Magne Bruun og Mette Eggen: "Hagekunstens historie i Norge".²⁰ Magne Bruuns forelesningsrekke i faget, "Hagekunstens historie" fra 1987, finnes også i trykt utgave på biblioteket på UMB, men er ellers ikke alminnelig tilgjengelig. En ny norsk hagehistorie fra hans hånd utgis i de samme dager som denne oppgaven leveres inn.²¹

Det er først i de seneste år at vi i Norge har blitt oppmerksom på at hager også er et kulturminne. Dokumentet som ligger til grunn for dette er ICOMOS' Firenze - charter av 1982.²² Der blir hager definert som kunstverk og faller som sådan inn under de respektive lands kulturminnelovgivning. Her i landet er det stadig miljøet rundt UMB som er pådrivere for denne bevisstgjøringen. Professor Karsten Jørgensen og seniorkonsulent hos Riksantikvaren, Mette Eggen, har sammen med enkelte liebhavere og hageskribenter innenfor ulike fagområder, bygget opp et lite fagmiljø. Ved institutt for landskapsarkitektur undervises det sporadisk i et valgfritt semesteremne "Bevaring av historiske hager". Noen hovedoppgaver innenfor området har gitt viktig dokumentasjon av flere hovedverk i norsk hagekunst. De seneste år har det vært drevet hagearkeologiske utgravninger på Bogstad hovedgård ved Oslo, og i den sammenheng er det holdt tre seminarer med presentasjon av nytt forskningsmateriale, hovedsakelig fra Norge og i noen grad fra Sverige. Disse foredragene er utgitt i bokform.²³

Den norske oversiktslitteraturen er med andre ord verken spesielt oppdatert eller tilstrekkelig grundig. Høsten 2006 ble det disputert for den første norske doktorgraden i hagehistorie: "Gartenkunst und Bürgertum 1750 – 1850. Soziale, politische und ökonomische Aspekte der Gartenkunst in Südnorwegen mit einem Schwerpunkt auf Pflanzenimport und verwendung". Annegreth Dietze fra UMB følger her retningen med bruk av samfunnsvitenskaplige metoder i analysen, men legger hovedvekten på den hortikulturelle siden. Det er naturligvis en betydelig og dessuten svært forsømt del av hagehistorien, men som de siste årene er viet større oppmerksomhet.

²⁰ Magne Bruun og Mette Eggen, "Hagekunstens historie i Norge" i *Byggekunst 1992/6* (Norske arkitekters landsforbund)

²¹ Boken har vært under arbeid i en tiårs periode, og utkommer to uker før innleveringsfristen på denne oppgaven. Det gjør det ikke mulig å lese den eller innarbeide den i mitt materiale.

²² http://www.international.icomos.org/charters/gardens_e.htm (20. oktober 2007).

²³ Else Espeland og Lars-Erling Mikkelsen (red.), *Spor i jord*, (Bogstad Stiftelse, 2004) og *Internasjonale strømninger i hagekunsten*, (Bogstad Stiftelse, 2006)

I Danmark har de store landskapsarkitektene i det 20. århundre interessert seg sterkt for historien. Carl Th. Sørensens påbegynte plansjeverk *Europas Store Haver* er fullført i 2006, med landskapsarkitekten Annemarie Lund som redaktør, og utgitt i et praktfullt bind parallelt på dansk og engelsk. *Danmarks Havekunst* ble fullført i 2005, og består av tre store bind. Kunsthistoriker Lulu Salto Stephensen forfattet bind II, som omhandler den danske landskapshagen. Den omtaler imidlertid ingen norske hager eller dansk-norske forhold overhodet. Stephensen kategoriserer hagene ved hjelp av 17- og 1800 tallets estetiske begreper; *the picturesque*, *the sublime* og *the gardenesque*.²⁴ Landskapsarkitekt Malene Hauxner er for tiden en ledende forsker i dansk hagehistorie. Hennes sympatiske avhandling *Fantasiens Have* fra 1993, omhandler funksjonalismens hager, og viser også interessante sammenhenger mellom disse og 1700-tallets landskapshager.

Om parken på Stenberg vet vi forbausende lite, til tross for at anlegget har vært i et museums eie i sytti år. Schnitler beskriver hagen over knapt en side og hevder at den er anlagt av amtmann Weidemann ved hjelp av en ”bondegartner” på 1820-tallet.²⁵ Opplysningene har han hentet fra Jens Raabes erindringsbok *En storbygd*, og på stedet, sannsynligvis fra familien Stenberg. Schnitler finner hovedbygningen ”prægtig”,²⁶ men liker ikke hagen spesielt godt, der var ”...intet spor av helhetskomposition.”²⁷

Lauritz Weidemanns profesjonelle liv er relativt godt dokumentert. Han er omtalt i *Norsk biografisk leksikon*, og i oversiktsverker blir han i noen grad husket i forbindelse med Riksforsamlingen på Eidsvoll.²⁸ Han er naturligvis viet mye oppmerksomhet i Totens bygdebøker, også her hovedsakelig med biografiske opplysninger og vurderinger av hans politiske innsats. Det finnes en juridisk avhandling om husmannskontrakter,²⁹ der en av Stenbergs kontrakter er med, og det foreligger en slektsbok. I museets årbøker er noe av stoffet basert på slektsforskningen og de biografiske opplysningene, men det er mest erindringsstoff,

²⁴ ”gardenesque”- stilen sammenfaller periodisk, og til dels også tematisk, med eklektismen.

²⁵ Schnitler, *Norske haver*, 206.

²⁶ Carl Wille Schnitler, *Slægten fra 1814*, (Kra: Aschehoug 191. Faksimile, Oslo: Aschehoug, 1989), 189.

²⁷ Schnitler, *Norske haver*, s 206

²⁸ For eksempel i Øystein Sørensen: *Norsk idéhistorie, bind III* (Oslo: Aschehoug, 2001), 71; der han i forbifarten og feilaktig er nevnt som den militante presten Weidemann. Det er sannsynligvis de politiske motstandernes karakteristikk av Weidemann som her har blitt stående. Weidemann ble regnet for å være bondevennlig, og demokratisk i sosiale spørsmål, men konservativ i de konstitusjonelle. Han sluttet seg til selvstendighetspartiet. Han ble tillagt viktige oppgaver på Eidsvoll, så vel som på senere Storting, så *militant* er kanskje ikke helt rett karakteristikk. Men et visst *stivsinn* er påpekt av flere. Se Dagfinn Mannsåker og Gustav Sætra, ”Lauritz Weidemann” i *Norsk biografisk leksikon*, 2004.

²⁹ Pål Prestesæter: *Husmannskontrakter og lovregulering. Regulering av avtaleforholdet mellom husmann og gårdbruker 1687-1851; særlig sett i lys av kontraktpraksis fra Toten*. Institutt for offentlig retts skriftserie nr. 3/1998

anekdoter og muntlige overleveringer av usikkert opphav som ikke kan brukes i en vitenskapelig oppgave. Med andre ord vet vi så godt som ingen ting om Weidemannfamiliens private liv. Om Fredrick Sommerfeldt som bygget opp Stenberg finnes det ingen informasjon på museet utover dette.

1.7. Begrepsavklaringer

De fleste hagehistorikere åpner kapitlet om landskapshagen med en diskusjon om begrepene: Engelsk hage kontra engelsk park, landskapshage kontra landskapsarkitektur, den romantiske hage, den sentimentale hage, den assosiative hage, den anglo-kinesiske hage. I dagligtale bruker vi navnene om hverandre, og det er ikke stort bedre i litteraturen. I dagligtale bruker vi også landskapshage, engelsk hage og romantisk hage som synonymer, og gjerne også romantisk, engelsk landskapshage.

I det senere kan det se ut som ”romantisk” har bleknet noe som hagehistorisk stilbegrep. Det kan være at interessen for de tidligste landskapshagene har vært dominerende de siste årene og at det da blir mindre aktuelt å bruke romantikken som stilhistorisk referanse. Det kan også være at kunsthistorisk terminologi er på retur innenfor faget. Man velger av den grunn det mindre stilhistorisk ladete ”landskapsarkitektur”. Kunsthistorikeren Magnus Olausson bruker overhodet ikke begrepet ”romantisk” om hagene og diskuterer det heller ikke. Men hans avhandling holder seg da også konsekvent til hagene i den gustavianske perioden, da den engelske parken ble introdusert i Sverige. I Olaussons terminologi er begrepet ”engelsk” først og fremst et stilbegrep, ikke en hensvisning til et geografisk område. Jeg har valgt å bruke begrepet ”landskapsarkitektur” som det store begrepet, fordi noe av hensikten med denne oppgaven er nettopp å stilbestemme parken. Prefikset ”engelsk” blir da å foregripe begivenhetene.

Engelsk *hage*, eller snarere *jardin anglais*, er det eldste stilbegrepet og var fullstendig innarbeidet på slutten av 1700-tallet. Engelsk *park* blir først vanlig i løpet av 1800-tallet. *Landskapsarkitektur* er et enda nyere begrep.³⁰ Uenigheten eller forvirringen om begrepene fantes allerede fra stilens tidligste fase. Begrepsproblemene gjaldt også yrkesbetegnelsen på de som skapte hagene. Som Olausson påpeker blir *hagearkitekt* smått anakronistisk, siden det knapt fantes kunstnere som hadde en slik spesialutdannelse. De fleste arkitekter var imidlertid i stand til å tegne en hage. Noen (som William Kent) var utdannet malere, og ikke minst bidro byggherrene selv sterkt til utviklingen av denne hagestilen. Gartneren, eller urtegårds mannen,

³⁰ Magnus Olausson, *Den engelske parken i Sverige*, 36.

utførte det praktiske arbeidet, og i enkelte tilfeller kjenner vi også til at han har bidratt med selve formgivningen av hagen.

2. Stenbergparken. Beskrivelse

I dag ligger Stenbergparken og tunet som midtpunktet i et friluftsmuseum. Hele museet er anbrakt på gården Stenbergs grunn. Gården er på til sammen 320 mål; i følge landbruksmyndighetene definert som 62 mål fulldyrket, 221 mål som skog, 29 som annen mark eller hage, og 8 mål er uklassifisert.³¹ Det er sannsynligvis mer enn to hundre år siden parken ble anlagt. Det har vært flere eierskifter og flere viljer til stede. Det er derfor ikke lenger opplagt hva som hører til parken.

Jeg har valgt å bruke benevnelsen *parken* om hele anlegget. "Stenbergparken" er et innarbeidet egnavn, og brukes synonymt. Beskrivelsen avgrenses til tre områder: Det store rektangelet innenfor steingjerdet, heretter kalt *hagen*. *Gravhaugen* er mer perifer, men er også klart definert av steingjerder. *Tunet*, som ligger mellom disse to enhetene, har også en estetisk funksjon i dette anlegget.

Mange av hageelementene er godt synlige og ligger opp i dagen. De fleste er preget av langt framskredent forfall som gjør det vanskelig å tolke den opprinnelige formen og funksjonen. Noen formasjoner er kjente, men har ukjent funksjon. Noen funksjoner er kjente, men har ukjent form. Beskrivelsen kan best følges på kartet fra 1932; *illustrasjon 4*.

Tunet

Tunet ligger mellom hagen på nedsiden og gravhaugen på oversiden. Det naturlige terrenget er bratt, og husene er oversiktlig plassert på tre sider av en kunstig oppfylt slette. Sletta er rektangelformet, vel 60 meter lang og bare litt bredere enn hovedbygningen. Etter lokal byggeskikk ville det normale her vært et firkanttun, men den fjerde langsiden i tunet er altså helt åpen mot sør. Utsikten; et fugleperspektiv over Opplandene, er i dag gjemt bak de store trekronene i hagen og granskogen bakenfor.

Innkjørselen skjærer tvers igjennom tunet, parallelt med hovedbygningen. Den deler opp gårdsplassen i inntun og uttun, fortsetter videre snorrett gjennom gården og inn i skogen på den andre siden. Denne veggen avgrenser også hagen i overkant. Et kraftig gjerde av åkerstein markerer grensen og rammer inn den 30 mål store hagen. Hagen har form som et rektangel, 200 x 150 m, og heller bratt nedover fra tunet og veggen.

Hagen

³¹ www.nijos.no. Søkriterier: Gårdskart, Stenberg, gnr.24 Br. nr.1 i Vestre Toten (3.april 2007).

Førsteintrykket av hagen er uoversiktlig, men steingjerdet holder det hele på plass og viser at det er en hage. Områdene nærmest huset er klippet. Her er også rester av en staudehage og begynnelsen på et stisystem. Stiene har ikke de slyngede linjene man kunne vente å finne i en landskapshage, men snorrette linjer og skarpe hjørner. Hovedbygningen ligger på en fylling som ender i en høy, gressbevokst terrasse. Terrassen troner over hagen og er skåret skarpt av.

På tre av rektanglets sider løper rester av en terrassert sti eller bred hylle langs innsiden av steingjerdet. Den opprinnelige lønnealleen som førte fra bygdeveien nedenfor gården og opp til tunet, går fremdeles diagonalt gjennom hagen, men nå som en ruin; uten begynnelse og ende og med gamle, døende trær.³²

En bekk renner gjennom hagen. Den kommer fra en dam utenfor steingjerdet. Dammen ligger ved foten av gravhaugen, er skjult av skog og kratt, og skjøttes ikke som en del av parken. Bekken følger en naturlig bekkedal gjennom hagen, med naturlig småskog på begge sider. En gårdskvern har stått i bekken.³³ Det står fremdeles to kvernsteiner ved dette stedet.

I tillegg til den terrasserte stien langs steingjerdet, er det to tydelige stier i hagen. Den ene går fra hageporten ved hovedbygningen, rett fram mellom staudebed, epletrær og lønner, på en hvitmalt liten trebro over bekken, der den ender i ingenting. Den andre starter omtrent 90 grader på denne stien, går langs bekken, forbi stedet der kverna har stått, og derfra snorrett ned til en haug som kalles amtmannshaugen. Stien har en slags alléplantning av relativt unge oppstammede almer, men alleen er ikke så tydelig, siden den er omgitt av småskog.

Oppå muren i hvert sitt hjørne nederst i hagen, ligger to paviljonger, helt identiske, som små hjørnetårn i et festningsverk. Det er amtmannens og amtmanninnens lysthus; *illustrasjon 15 og 16*. Mellom lysthusene langs gjerdet, går den terrassert stien som tidligere nevnt. Både øverst og nederst i hagen er stien bygget høyt opp som en voll, nesten like høyt som steingjerdet; kanskje som en festningsvoll og kanskje for å demme opp for vann, eller kanskje som begge deler.

Midt i steingjerdet mellom de to lysthusene er det en port i steinmuren. Herfra går en yngre, kort allé opp til den møter den gamle diagonale alleen. Hvis hele hagerektanglet deles i to, av en linje fra midt i hovedhuset og ned gjennom hagen, treffer vi akkurat på denne korte alleen og porten, som danner en slags midtakse i anlegget. Aksen er bare synlig på kartet og ikke i

³² Alleen er markert på kartet fra 1806.

³³ MjK, muntlig overlevering. Schnitler, *Norske Haver*, 206. Nedskrevet intervju med Jens Stenberg, TM 061.2. MjK.

terrenget, men den kan brukes til å dele hagen i henholdsvis amtmanninnens del, på den siden *hun* har sitt lysthus, og i amtmannens del, på den siden *han* har sitt.

På amtmanninnens del, nederst i hagen, går restene av et interessant sti- og kanalsystem parallelt med muren og den tidligere nevnte vollen. Det er tre jevne, brede, parallelle stier og tre dype grøfter mellom (Se oppmålingen fra 1942; *illustrasjon 5*). I den ene grøfta står det *ett* svært gammelt og sterkt redusert epletre, som muligens kan ha noe å fortelle.

Størstedelen av amtmanninnens hage har vært en nyttehage. Kjøkkenhagen, frukt- og bærhagen lå på den øverste halvdelen som i dag er en stor kortklipt, grønn og nokså solrik slette. Her står det noen få bærbusker og frukttrær i dag. Det er spor etter store, firkantede bed og svake spor av en sti rett ut for trappa i muren, men ellers er det ikke mulig å finne synlige spor her. Denne sletta var festplass i museets første førti år, og ble sannsynligvis jordarbeidet i den forbindelse.

Mellom kjøkkenhagen og kanalsystemet ligger en liten skog. Her har *labyrinten* vært. Den skal ha vært av gran.³⁴ I dag er det småskog av løvtrær med innslag av noen store, men ikke gamle graner. Det er nylig plantet inn en sti av gran, med utgangspunkt i oppmålingen fra 1932.

Denne oppmålingen viser ikke en labyrint, men en serpentinlinje og en rund plass. Det er mulig å finne svake rester og fragmenter av et stisystem her inne, men de stemmer ikke med denne serpentinlinjen. Midt inne i småskogen er restene av en støttemur, sannsynligvis sentrum i labyrinten.

Omtrent midt i hagen ligger flere hageelementer samlet. Restene av *lysthuset* består av tre kolossale linder på en flate ytterst på pynten av en bratt skrent med spor etter terrassering. Mellom lysthuset og bekkedalen ligger restene av *rondellen* eller *rundingen*, som fremdeles har et tydelig søkk i en perfekt sirkel, rester av tre lønner på innsiden av sirkelen, og spor etter støttemur.

Like nedenfor lysthuset og rundingen er kryningspunktet der den gamle diagonale alleen møter den nyere, korte. Dette punktet deles også av en tredje allé, slik at det dannes en slags *patte d'oise*, en gåsefot. Denne tredje alleen kalles *filosofgangen* eller også *kjærlighetsstien*.³⁵ Den er 30 meter lang, og dannet av graner som for lengst har vokst ut over sin opprinnelige idé. I dag må man krype under digre grener, skritte over høye røtter og sikksakke seg mellom de store stammene før man kommer ut på den andre siden. På oppmålingene fra 1932 og 1942 er det

³⁴MjK, muntlig overlevering. Schnitler, *Norske Haver*, 206. UMB, ilp, Magne Bruuns arkiv. MjK, Nedskrevet intervju med Jens Stenberg, TM 061.2.

³⁵ MjK. Alle navnene i parken er muntlig overleveringer i daglig bruk på museet.

tegnet inn en kantet og litt klønete sti herfra til amtmannens lysthus, men det er ikke spor etter denne i dag.

Nedenfor hagen, på utsiden av gjerdet er en fulldyrket åker kalt ”store firkanten”. I nordenden av denne lille åkerlappen ligger det gamle kalvebeitet,³⁶ kalt ”Nahydas gods.”³⁷ I sørenden av den er et kvadratisk fuktig område med kratt og skog, kalt ”lille firkanten”. Her renner bekken ut, og den gamle alleen startet her nede i hjørnet.

Gravhaugen

Gravhaugen er forbundet med tunet ved en 100 meter lang allé av bjørker som ble plantet i 1950 årene³⁸ som erstatning for en gammel allé. Gravhaugen er avgrenset av et gjerde i åkerstein av samme type som rundt hagen, men av dårligere kvalitet. To kraftige limsteinsstolper danner inngangen. Grunnformen er tilnærmet rund på den ene halvdel og kantet på den andre.

Inntil nylig har gravhaugen vært tett tilvokst av bjørk og gran. Trærne er nå felt, og de tre gravelementene; gravkapellet, barnegraven og familiegravstedet, har blitt veldig synlige. Det går en bred sti i spiral opp til gravkapellet som ligger på en ganske stor terrasse. Stien videre opp til familiegravstedet på toppen av haugen går rett, bratt og smalt opp, og er åpenbart sekundær. På toppen er også spor etter en spiral, men det er ingen forbindelse mellom de to. Øvrige stier ser ut til å være snarveier.

Gravkapellet er et lite, bordkledd og tjærebredd hus med bratt teglsteintak, som gir et sakralt preg og assosiasjoner til en liten stavkirke. Inne i kapellet er det jordgulv, og jomfru Qvist, amtmanninnens søster, er gravlagt her. Kapellet var Weidemannsfamiliens gravsted frem til de ble lagt i jord i 1902. Gravstedet oppe på haugen fikk en høy svart stein med et lavt smijernsgitter rundt. Det skal også ha vært en granhekk rundt gitteret.

Barnegraven, der tre av de tidlig døde Weidemannsbarna ligger, sammen med jomfru Møller,³⁹ sannsynligvis en tidligere guvernante, er markert med et lavt, hvitt stakitt av nyere dato og en enkel gravplanting. Barnegraven ligger ved foten av gravhaugen, rett over dammen. Dammen kan bare skimtes mellom busk og kratt.

³⁶ Muntlig overlevering, MjK

³⁷ Nahyda var den ene av Weidemanns døtre.

³⁸ Anslått alder. Ingen opplysning er funnet. På den siste oppmålingen fra 1942 er det fremdeles gamle allétrær.

³⁹ MjK, TM 234.70, nedskrevet intervju med Hilda Myrvang.

2.1 Bilder, kart og oppmålinger

Det henger et gårdkart fra 1806 i gangen på Stenberg, *illustrasjon 2*, som har vært viktig for tolkningen av situasjonen. Et kart, i motsetning til en plan, idé eller utkast, skal vise en bestemt situasjon til en bestemt tid.

Det finnes også et prospekt,⁴⁰ *illustrasjon 3a*, som må være noe yngre enn kartet fra 1806, fordi vognskjulet med matklokka og redskapshuset er kommet til. De er beskrevet i branntaksten fra 1826. Fjøset fra 1836 er ikke ennå kommet opp. Med andre ord er det malt omkring 1830. Prospekter er gode kilder, men en må ta med i betraktning at maleren kan ha forskjønnert skilderiet.

Den neste dokumentasjonen er en tegning av hagen fra 1932 utført av Oppland hagebrukskole, *illustrasjon 4*. Sannsynligvis er det en oppmåling gjort i forbindelse med at Toten museum kjøpte Stenberg i 1934. Jeg har ikke funnet noen tekst knyttet til tegningen. Tegningen kalles et kart, men er også delvis en tolkning og en rekonstruksjon. Mølla som ble revet i 1890-årene er avmerket,⁴¹ alleene og trerekkene er alt for komplette i forhold til en oppmåling få år senere. Kanalsystemet er ikke avmerket, det var antagelig borte i busk og kratt. Labyrinten er tolket som en serpentin. Det er brukt symboler for løvtrær der det beviselig har vært nåletrær.

Birger A. Lie jobbet i Vestre Toten kommune og arbeidet med Stenbergparken i lengre tid. Han har en tegning fra 1942, som ser ut til å være en grundig registrering og oppmåling, *illustrasjon 5*. Han har tolket noen av hageelementene annerledes enn 1932-tegningen, og han har fått med noen flere elementer. Han har funnet kanalsystemet og satt det inn i en sammenheng.

Problemet er at han, i likhet med 1932-tegningen, samtidig rekonstruerer noen elementer; f. eks kanalsystemet med full beplantning. Det gjør det vanskelig å vite hva som faktisk fantes i 1942, og hva han har tolket. Staudehagen er registrert for første gang, men det er vanskelig å si om han faktisk registrerer, om han rekonstruerer eller om han planlegger en staudehage.

Den neste tegningen er en registrering fra ca. 1956 av Magne Bruun,⁴² *illustrasjon 6*, den gang lærer ved Norges Landbrukshøgskole, nå professor emeritus.⁴³ Han har bare registrert hagen, ikke gravhaugen. Tegningen er sannsynligvis delvis basert på en rask skisse signert Birger A. Lie som ligger i samme mappe. Skissen gir noe mer informasjon enn Bruuns tegning. Bruuns

⁴⁰ MjK, fotoarkivet, foto fra originalt maleri i privat eie.

⁴¹ Opplysning om riving er fra et notat fra et intervju med Jens Stenberg. MjK, TM 046.

⁴²UBM, ilp, Magne Bruuns arkiv, Stenberg.

⁴³ I følge samtale med Magne Bruun på hageseminar på Stend i Fana, september 2006, var han på befaring på Stenberg og overnattet i hovedbygningen, der museumsdirektøren Johannes Sivesind bodde på det tidspunktet. Han gjorde registreringen sammen med Birger A. Lie.

registrering bygger mest på de to forrige, men det ser også ut til at han forsøker å avstemme hagen og finne en helhetskomposisjon. Tegningen har dermed blitt penere å se på. Sammen med tegningen og skissen ligger en beskrivelse. Teksten inneholder en del feil og unøyaktigheter og mye er hentet direkte fra Schnitler.

De tre tegningene fra henholdsvis 1932, 1942 og 1956 ligger nær hverandre i tid, men tolker altså hagen nokså forskjellig. Birger A. Lies oppmåling og registrering er den klart mest nøyaktige og detaljerte, men også denne inneholder forsøk på rekonstruksjoner som gjør det vanskelig å finne hva som er registrering og hva som er tolkning. Alle tegningene, kartene og oppmålingene må derfor prøves ut og holdes opp mot andre funn.

3. Landskapsstilens forutsetninger

William Hogarth lanserte serpentlinjen, den slyngede linjen, som *the line of Grace* i sin “*Analysis of Beauty*” fra 1753. Det er nye estetiske idealer som introduseres på 1700-tallet og nye estetiske begreper som tas i bruk. Vi er i fornuftens århundre, men i høy grad også sanselighetens, i ordets egentlige forstand: Det som har med sansene å gjøre. Begreper som er knyttet til *sens*, som *sensibilité*, *sentimental*, *sensible*, *sensation*, etc., er kjernebegreper i denne tidens estetikk.⁴⁴ *Sensus Communis*,⁴⁵ som *common sense*, sunn fornuft og dessuten som folkefornuften eller fellesskapets samlede fornuft, blir likestilt med, eller får til og med en form for forrang fremfor andre typer fornuft.⁴⁶ *Sense and Sensability* som begrepspar er udødeliggjort av Jane Austens roman fra 1811. Verken hun eller hennes samtid var så opptatt av motsetningen mellom fornuft og følelse, som gradene av *fornuftig følelse* eller en *følsom fornuft*. Begrepet *sentimental* hadde en betydning som ligger nokså langt fra vår, mer i retning av det som ikke lar seg gripe eller begripe - og i slekt med dette *je-ne-sais-quois*, som man har påpekt tross alt er et forsøk på å bestemme det som ikke lar seg bestemme.⁴⁷ Alle disse begrepene gjelder noe som berører sinnet. Samtidig er de estetiske begreper. Følsomheten er estetisk betinget – og estetikken er betinget av følsomhet.

Det er i følsomheten vi finner evnen til innlevelse og medfølelse med andre, det vi i dag kaller empati. Dermed blir også følsomheten et *moralsk* begrep, og ikke minst politisk. Mange har påpekt at det er en direkte sammenheng mellom tidens estetiske og politiske idealer. Det finnes vel knapt en hagehistorisk oversikt som ikke forklarer landskapshagen helt direkte ut fra tidens politiske motsetninger. Motsetningene går først og fremst mellom borger og adel. Det nye borgerskapet bygger sin egen kulturelle identitet. Den må distansere seg fra hoffets estetiske og moralske verdier, samtidig som den ikke kan være *for* forskjellig. Verden er tross alt ikke så stor, man vanker til dels i de samme kretser, og ikke minst; man må sikre seg et ordentlig embete. Så eksakt *hva* de ulike estetiske og moralske verdier består i, synes å være mindre klart. Det er ofte forsøkt å knytte en stil eller en smak til den ene eller den andre klasse, med vekslende hell. Sannsynligvis dreier det seg om såpass subtile markeringer av revir at de ikke

⁴⁴ Se Eliassen og Fauskevåg (red.), *Frihetens århundre. Vol.4*, (Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2001), innledning.

⁴⁵ Får flere lag av betydning på 1700-tallet. Common sense, sunn fornuft, fellesskapets fornuft etc. Behandles av mange filosofer, for eksempel Immanuel Kant i hans *Kritikk av dømmekraften*, 1790.

⁴⁶ Fornuften er jo dessuten, som René Descartes (1596-1650) påpekte for oss, det eneste godet som er rettfærdig fordelt. Vi synes alle vi har fått tilstrekkelig av den.

⁴⁷ Se Eliassen og Fauskevåg, *Frihetens århundre; Vol.4*, innledning.

lar seg fange i ettertid. Man kan bare gå ut fra at kodene var der, og at de ble benyttet for det de var verdt. Rent politisk må man allikevel kunne hevde at borgerens fremste interesse og mål for sin virksomhet var fellesskapet: Det som gagnet samfunnet som helhet. Mens adelens fremste interesse var å holde på sine privilegier.

Det er de stilhistoriske bruddene som er tydelige, men mange vil hevde at historien i større grad er preget av kontinuitet enn av brudd. Magnus Olausson hører til de siste. Han påpeker at ved å vektlegge motsetningene mellom den formale og den landskaplige stilen, forskyves blant annet tidsaksen. Man holder André le Notre opp mot Capability Brown og glemmer at det ligger et halvt århundre mellom dem. Han mener dette blant annet skyldes at skriveføre og meget innflytelsesrike engelskmenn som Alexander Pope og Lord Shaftesbury allerede fra landskapsstilens spede start tidlig på 1700-tallet, markedsførte den sterkt som et genuint engelsk bidrag til verdenskunsten⁴⁸ og dessuten som en direkte etterkommer etter den romerske antikken.

3.1 Om den klassiske arven

Både den formelle og den landskaplige stilen er solid forankret i den klassiske arven. Frankrike overtok den grandiose villahagen direkte fra renessansens Italia og tolket den inn i en ny tid og et nytt landskap; til det C. Th. Sørensen kaller det stiliserte flodlandskapet.⁴⁹ De overtok samtidig det kulturelle herredømme, og det franske ble synonymt med det ypperste av raffinement. Utover 1700-tallet ble den formelle stilen tillagt verdier den moderne verden ønsket å distansere seg i fra. Slike egenskaper var assosiert med *l'ancien regime*, som opplysningstidens foregangsmenn hadde gjort til sin oppgave å bekjempe. Det kunne være for eksempel det franske, kongelige, eneveldige, dekadente, overdådige, pompøse eller kunstige.

De nye nasjonale tankene som gror fram blir dermed assosiert med det anti-franske, gjerne det engelske, i hvert fall det nasjonale og det genuine, opprinnelige og ekte, det naturlige, det distinkte og klare og ikke minst det klassiske. Pendelen slår tilbake. Denne gang fra den overdådige barokken og lekne rokokkoen til et enklere, men i de samme kretser, like raffinert uttrykk.

Klassisismen er slitesterk, og nå dyrkes den i nye former. Det er England som nå leder an og helt bokstavlig seiler opp som den politiske og økonomiske stormakt i Europa. England hadde

⁴⁸ Magnus Olausson, *Den engelska parken i Sverige*, 13, 39

⁴⁹ C.Th. Sørensen: "Havekunstens oprindelse", punkt 9. Trykket bl.a. i Annemarie Lund (red.), *Europas store haver* (Kbh: Arkitektens Forlag, 2005) ,22.

jo i sin tid så vidt tilhørt Romerriket, dermed hadde de også et slags rettmessig krav på den klassiske arven. *The British Empire* kunne ikke hatt en mer treffende mytologisk overbygning. Den store dannelsesreisen, den obligatoriske *Grand Tour*, blir på den måten også en søken til røttene - til kilden. Reisen går først og fremst til Italia og 1700-tallets kunstmetropol; Roma. Om Paris er selskaplighetens hovedstad, så er det i Roma kunstnerne og humanistene holder til. Den europeiske adels møte med de antikke ruinene blir sterkt, og en egen estetikk og ikke minst økonomi skapes rundt denne kulten av *antikker*. De første store utgravningene i Herculaneum og Pompeii gjennomføres i 1730- og 1740-årene. Man får de første visuelle bevis på det romerske dagligliv, som fortolkes i gjenstander, moter og dekor i den pompeianske stilen. Samtidig får den klassiske *greske* kunsten stor oppmerksomhet. Johann Winkelmann utgir sitt verk *Geschichte der Kunst des Alterthums* i 1764 og blir den første til å skille den greske og romerske antikk, systematisere kunst ut fra form og stil, og følge en stilutvikling. Winkelmann argumenterer for, og legger grunnlaget for oppfattelsen av den greske antikken som et absolutt kvalitetsmessig høydepunkt. Den blir malen for all annen kunst og overlegen alle andre perioder. Hans estetikk var basert på en platonisk, en ideell form for skjønnhet og et sett av kvaliteter som han mente å finne i den greske kunsten; *stille storhet, nobel enkelhet og sublim åndfullhet*. Dette ble normgivende for arbeider i ”den store stil”, som dette ble kalt i samtiden.

Winkelmann kobler også den greske kunsten til det greske demokrati, slik at neo-klassisismen, som denne estetikken senere skal hete, på den måten også blir en radikal stil og til og med en revolusjonsstil. Perioden produserer en rekke klassisistiske retninger: Adam Style, Louis XVI, gustaviansk og empire. Den engelske palladianismen og den ”klassiske” engelske hagen kan enten sees på som tidlige eksempler, eller som kunsthistorikeren Hugh Honour ser det; mer knyttet til den engelske storhetstid på 1600-tallet. John Dixon Hunt har kalt de tidligste engelske landskapshagene nettopp for palladianske hager.⁵⁰

3.2 Om det pittoreske

På 1700-tallet skulle *pittoresk* forstås enten som en scene som kunne inspirere til et maleri, eller en scene som lignet et maleri. Horace Walpole, arkitekt og byggherre til Strawberry Hill og “*prince of dilettants*”,⁵¹ beskrev den nye hagen på Stourhead som ”one of the most

⁵⁰ Magnus Olausson, *Den engelska parken i Sverige*, 26.

⁵¹ *The Oxford Companion to the garden*, 2006, s.v. ”Walpole, Horace”.

pictueresque scenes in the world”.⁵² Det betyr at hagen var komponert og bearbeidet med tanke på perspektiv, harmoni, farge, lys og skygge, med levende plantemateriale på paletten. Den danske skulptøren Johann Wiedewelt besøker en av de moderne engelske hager i 1768, og skriver:

*Haven er mærkeligt indrettet och veritable Engelsk; briterne Haver forestiller en general en Imitation af Naturen, uden al Orden og regularité saaledes som Landskabsmalerierne og Pittoresque-Stykkerne fremstiller den.*⁵³

Han beskriver her den engelske hagen nettopp med å henvise til de maleriske kvalitetene. Hagen er behandlet, komponert og arrangert som et landskapsmaleri. Eller som Fredrik Magnus Piper skriver; en scenografi:

*En trädgård bör vara som en idealisk scenografi der man kan gå omkring och begrundat naturen och försjuka i Filosofin, templet där man kan beundra det högsta väsendet.*⁵⁴

Hagene er ikke bare maleriske og sceniske, men de er også gjennomsyret av tekst. De henviser til poesi og mytologi, til klassiske, politiske, historiske og filosofiske tekster. Dette var ikke nytt. Ikonografiske programmer og henvisninger til litterære og filosofiske tekster finner vi i alle de italienske renessansehagene. Selve begrunnelsen for både det romerske og det senere italienske villaliv var jo også nettopp en lengsel etter det å leve det enkle og sanne liv, vekslende mellom kontemplasjon og lærd dialog med sine venner; *”Otium et negotium”*. 1700-tallet behandler det samme tema, men med en annen type følsomhet og tilnærming enn tidligere.

Olausson mener det er grunn til å tro at noe av opphavet til det pittoreske skjønnhetsideal kommer fra ikke-estetiske forhold; blant annet forhold som er knyttet til jordbruksreformer og intensivering av landbruket. Da driftsenhetene ble større og mer helhetlige, ble de også tydeligere avgrenset, og dette fikk stor innvirkning på kulturlandskapet.⁵⁵ Intensiveringen av driften frigjorde igjen store områder som kunne benyttes estetisk. Man fikk etter hvert også betenkeligheter, både økonomiske og moralske, ved de enorme ressurser som de formale anleggene krevde. Olausson går til begrepet *ferme ornée*, eller *ornamented farm*, som oppstår i denne perioden, og ligger høyt oppe i den estetiske og etiske bevissthet. I dette idealet er

⁵² Ibid., s.v. “picturesque”. Stourhead ble også skapt av byggherren selv, Henry Hoare II i 1740 årene.

⁵³ Johann Wiedewelt sitert i Anna-Maria Blennow: *Europas trädgårdar*, (Lund: Bokförlaget Signum, 2002), 148

⁵⁴ Fredrik Magnus Piper sitert i Sten Dunér og Katarina Dunér, *Den Gyllene trädgården* (Sth: Bokförlaget Prisma, 2001), s.v. ”Landskapspark”. Den svenske arkitekten Piper var på studietur til Stourhead i 1770. Han introduserte landskapsstilen i Sverige, bl.a. i Hagaparken og ved Drottningholm, og vant internasjonal berømmelse på det. Ibid.

⁵⁵ Om enclosure-reformen i England, se Magnus Olausson, *Den engelska parken i Sverige*, 236.

gårdens produktive elementer også benyttet dekorativt.⁵⁶ Det er det samme som skjer i Frankrike når det skarpe skillet mellom *potager* og *jardin de plaisir* opphører, og det dyrkes kål og poteter i blomsterrabattene.⁵⁷ Franske historikere har sett på dette som en innledning til *the natural style*.⁵⁸ Likeså kan det være de samme holdninger til etikk og estetikk som ligger til grunn for tidens mange skrifter om overdådighet, som bl.a. en av Stenbergs menn forfatter.⁵⁹ Olausson mener *ferme ornée*-begrepet er oversett av ettertiden, men er en nøkkel til forståelsen av den pittoreske hageestetikken.

Det var ikke bare endringene i landbruket som økte bevisstheten om landskapet, men også den industrielle veksten. Byene vokste, forurensningen økte, skitt og sykdom florerte og fattigdommen var prekær. Landskapet var simpelthen truet av framskrittet. Arkadia måtte reddes, og noen steder skapes helt på nytt.⁶⁰ På 1700-tallet besto det engelske landskapet først og fremst av beiter. England hadde blant annet en stor tøyindustri, og ull var en av landets viktigste handelsvarer. En forutsetning for ull er store beitemarker, og sauen er et usedvanlig pertentlig beitedyr. Den etterlater en helt jevn og perfekt klippet gressmatte, den rydder i kratt, den spiser av trærne så langt opp den når og holder kronene i god avstand fra bakken. Dermed står trærne mer fram som trær enn som en grønn masse, de løfter på skjørtene og slipper inn mer lys og sikt. Det er med på å gi landskapet en helt egen karakter. I disse velpleide grønne, myke, bakkete og åpne markene ble de første ”engelske” hagene integrert.

De unge engelske adelsmenn hadde vært på sin obligatoriske Grand Tour, og var introdusert for den italienske renessansehagen på et visst stadium av pittoresk forfall. Sammenlignet med den rådende barokke hageestetikk hadde disse overgrodde og nedslitte renessanseanleggene stor artsrikdom og formvariasjon. De må ha vært oppfattet som usedvanlig pittoreske. I følge datidens skriveføre engelskmenn var det disse hagene som ble importert, oversatt til ”proper english” og tolket inn i det grønne, bakkete beitelandskapet. Hagen skulle være fri og naturlig, og framstå som ”naturlig”, men ikke i den i den forstand at det var naturen som bestemte. Den naturlige hagen er en kontradiksjon og finnes selvsagt ikke. All hage er bearbeidet natur og enhver hage til enhver tid ligger i spenningen mellom kunst og natur. Denne spenningen var et hovedtema i renessansehagene, og dette tema ble videreført i de nye, *pittoreske* hagene.

⁵⁶ Marie Antoinettes lille ”normanniske” bondegård, ”le Hameau” i Versailles, er en slik *ferme ornée* i sin ytterste konskvens.

⁵⁷ Magnus Olausson, *Den engelska parken i Sverige*, 241. Her kommer også tidens store botaniske interesse inn som en viktig faktor.

⁵⁸ Ønsket om å fravriste engelskmenn opphavsretten til stilen spiller nok også inn her.

⁵⁹ Christian Sommerfeldt. Se kapittel 5.2

⁶⁰ Katarina Dunér og Sten Dunér: *Den gyllene trädgården*, s.v. ”Landskapsarkitektur”

3.3 Om det sublime

Det *sublime* er et begrep som er brukt med ujevne mellomrom i estetikkens historie, og som særlig er knyttet til Edmund Burke⁶¹ og senere Immanuel Kant.⁶² Det *pittoreske* handler om form. Det *sublime* sprenger formen. Det sublime er formløst og ubegrenset. Det overgår vår forestillings- og fremstillingsevne. Det ryster oss. Hos Kant er det bare i naturen vi blir stilt overfor det sublime. Vi konfronteres med dens demoniske, dens dionysiske kraft som overskrider enhver sansbar målestokk. Caspar David Friedrichs malerier er tolkninger av denne følelsen av fortapthet stilt overfor voldsomheten og uendeligheten i naturen. Som Umberto Eco sier, forsøker han ikke å fremstille naturen i et sublimt øyeblikk, men heller vår opplevelse av det sublime. Han løser dermed det romantiske problemet *par excellence*; det å gripe det ugripbare.⁶³

Som populærestetisk begrep kom det sublime til å ha mer eller mindre samme betydning. Det er en annen type skjønnhet enn den som handler om proporsjoner og harmoni, som i utgangspunktet var grunnformelen både i den barokke og den landskaplige hagen. Det er nært beslektet med dette som samtiden kalte det *gotiske*, og som vi gjerne kaller det *romantiske*: De mørkere sidene ved tilværelsen, det ikke-klassisistiske, det som ikke lar seg helt forklare. Den sublime følelsen overføres til kunstarter med kvaliteter som er i stand til å skape det samme gys; denne skrekkblandede fryd. Oversatt til natur, fantes den estetikken i ville og utilgjengelige fjelland som Sveits og Norge. De færreste europeiske hager hadde en plassering som hadde noen som helst likhet med dette. Det sublime måtte heller oppleves på reiser til disse eksotiske landene. Eller det kunne innføres i hagen i form av en gotisk ruin, en eremitthytte, en foss, en storslagen utsikt, en obelisk, eller helt enkelt en liten stein med inskripsjon. Det sublime sitter i følelsen, ikke i gjenstanden.

3.4 Eksotisme

”Uden den kinesiske kalligrafi og rokokomaleriet ingen landskabshave” skriver Malene Hauxner.⁶⁴ Olausson spør på sin side om ikke Kina er et villspor i jakten på landskapshavens opphav, og at innføringen av begrepet *anglo-chinoise*, først og fremst var et fransk forøk på å

⁶¹ Begrepet er knyttet til Edmund Burkes (1729-1797) *A philosophical inquiry into the Origin of our Ideas of the sublime and the beautiful*.

⁶² Se Immanuel Kant (1724-1804), *Kritikk av dømmekraften; (i utvalg)*. Oversatt av Espen Hammer. (Oslo: Pax, 1995).

⁶³ Umberto Eco, *Skjønnhetens historie* (Oslo: Kagge, 2004), 296.

⁶⁴ Malene Hauxner, *Fantasiens Have* (Kbh: Arkitektens Forlag, 1993), 35.

nedtone den engelske innflytelsen, og styrke den franske. De franske hageskribentene pekte på den fransk- kinesiske forbindelsen som jesuittmunkene representerte. Uavhengig av landskaphagens resepsjonshistorie: Smaken for det eksotiske og spesielt det kinesiske, ble etablert gjennom den store ostindiske trafikken. Rokokkoens kineserier kom særlig til uttrykk i møbler, inventar, klær, skikker og dekor, og smaken fikk også utbredelse gjennom kobberstikk i store opplag. Johanne Huitfeldt viser at flere av de store filosofene både på 16- og 1700-tallet er opptatt av østasiatisk tenkning. Hun peker blant annet på at Rousseaus store og revolusjonerende oppdragelsesroman *Emile*, er en beskrivelse av taoistiske idealer. Huitfeldt skriver at de ”kinesiske hagene bygger på taoistisk eller zen-buddhistisk tenkning med idealer i en dualisme uttrykt ved yin og yang som forener motsetninger: mann-kvinne, fjell-vann, lyst-mørkt osv.”, og at den panteistiske forestilling; Gud er i alt, er et hovedtema for den kinesiske hagen. Det innebærer også at mennesker, planter og dyr er likeverdige deler i helheten.⁶⁵ Dette siste er definitivt Rousseau’sk tankegods, og i dette ligger også den romantiske tanken om verden som en organisme.⁶⁶

Den anglo-kinesiske hagen er i likhet med kineseriene, frie, europeiske tolkninger av den kinesiske estetikk og etikk. Den Gøteborg-fødte William Chambers ga ut *Design of chinese buildings* i 1750, og ble med den et av de store navn i hagekunsten. Med de kinesiske lysthus, pagoder og tehus, er vi inne i eklektismen, der ulike stilarter benyttes for å understreke en stemning eller et poeng. Assosiasjonene som var knyttet til Kina var udelt positive. Landet ble beundret for sin kultur, alder, vitenskap, filosofi og estetikk. Smaken for det *tyrkiske* hadde en mørkere side. Tyrkia hadde alltid vært en reell, farlig fiende av Europa, og det er nok av eksempler i kunsthistorien på beseirede tyrkere. Som eksempel på at smak og storpolitikk ofte går hånd i hånd, skriver Olausson om paviljongen i Hagaparken: ” I den turkiska paviljongen, som invigdes til janitscharmusk vinteren 1788, läste man högt ur Mouradgea d’Ohssons *Tableau général de l’empire othoman* (1787), samtidig som kungen planerade för sitt krig mot Ryssland.”⁶⁷ Romantikken er i stand til å flørte ganske uhemmet med de mørke sidene ved tilværelsen. Sabinerinne-fantasier, harem, voldtekt, blod og drap, kunne estetiseres gjennom smaken *à la Turca*.

⁶⁵ Johanne Huitfeldt, *Drømmen om Kina* (Oslo: Andresen og Butenschøn, 2002), 33,48.

⁶⁶ Verden som en organisme er en (nesten) spesifikk romantisk tanke, sier Monroe C. Beardsley. Monroe C. Beardsley, *Aesthetics* (Tuscalosa and London: The University of Alabama Press, paperback ed, 1975), 247

⁶⁷ Olausson, Den engelska parken i Sverige, 258.

3.5 Romantikken

I oppslagsverker kan romantikken for eksempel være definert slik:

*Periode i Europas åndsliv fra 1800 – 1850; r. tok avstand fra klassisismen og realismen og la vekst på følelsen og fantasien, uendelighetstrangen, det folkelig-nasjonale samt oppløsning av faste former.*⁶⁸

Dette er én tolkning, men i vår sammenheng blir den for snever. De romantiske strømningene går gjennom praktisk talt hele 1700-tallet og ligger latent i alle klassisismens avskygninger. Den finnes i den engelske hagen, i neoklassisismen og empiren. Rousseau er et uttrykk for den romantiske strømning, og også Goethe. Følelsene får en dominans over rasjonalitet og empiri. Det irrasjonelle blir regnet med og får en egen status. Kunsten og kunstneren kan geniforklares. Det foregår en dypt alvorlig søken etter mennesket *an sich*, og mennesket på sitt beste. Noen fant svaret i antikkens kultur, andre i det gode livet på landet. Og det ser jo ut til at selve mentaliteten synes å være den samme - følelsene synes å være like følte, enten de utspiller seg i en empire- eller rokokkosalong.⁶⁹

Den romantiske mentaliteten er i sin natur individuell, og inviterer nettopp til variasjon over tema. Nå dyrkes individet og de ulike temperamentene. På moderne vis kan man velge å identifisere seg med den ene eller den andre stil og moteretning på den måten at stilen er med på å uttrykke og understreke det man mener eller ønsker skal være ens personlighet. Møbler og inventar, hus og hage, talemåter og omgangsformer brukes aktivt til å karakterisere romanpersonenes dyder og laster. I denne perioden er stilretningene mer knyttet til personer og personkretser enn til selve tiden, men det faktum at det er slik, er jo nettopp tidsbestemt, naturligvis. Og romantisk.

3.6 Jean - Jacques Rousseau

Rousseaus roman *Julie eller den nye Héloïse*, kom ut i Paris i 1761 og blir ikke bare en bestseller, men en trendsetter. Denne intense, insisterende og svært pratsomme brevromanen behandler og tar stilling til alt man kan tenke seg av samfunnsmessige forhold, kan hende med unntak av politikk. Fra store og generelle temaer som kunst, kjærlighet, vennskap, familie, barneoppdragelse, konvensjoner og tradisjoner, kan Rousseau gå i detalj inn i for eksempel om hvordan et hus bør føres, et mønsterbruk bør drives og en hage anlegges. Ved hjelp av

⁶⁸ Caplex, 2004, s.v. "romantikken"

⁶⁹ Det har jo også vært et tvisyn til stede, naturligvis. For eksempel hadde Laurence Sterne stor suksess i samtiden, og grunnla den "yorickske smag", der det var god plass til å ironisere over sin følsomme samtid.

romanens brevform og den overgripende kjærlighetshistorien kan han veksle mellom dyp fortvilelse og tindrende lykke. Boken er et fantastisk dokument over tidens mentalitet, og den har stadige spark til det jålete, overfladiske og falske franske; det parisiske livet. Det gode livet kan bare leves på landet, i enkelhet og i harmoni med sin familie og sine tjenere. Og aller helst i et helt annet land.

Rousseau forteller oss ikke bare hvordan vi bør leve våre liv, men hvordan vi bør *være*. Innimellom forklarer han oss også hvorfor. Og på samme måte gir han en utførlig beskrivelse av den perfekte hage, hvordan den skal anlegges, og hvorfor. Romanens hage tilhører heltinnen Julie og hennes mann. De er begge adelige, men har valgt å drive ”en gård”, det er vel snarere et gods, ved foten av de sveitsiske alper. Det gjør de til fullkommenhet, så vel ute som inne:

*...Det er ikke lenger et hus skapt til å sees, men for å bebos. De har murt igjen lange rekker av værelser for å endre den uheldige plasseringen av dører; de har stykket opp for store rom for bedre å kunne fordele dem; gamle staselige møbler har de skiftet ut med enkle og bekvemme. Alt er hyggelig og muntert, alt ånder av velstand og sirlighet, intet bærer preg av prakt og luksus...*⁷⁰

Forretningsdrift, bygninger, åker, buskap, meieriprodukter, møbler, klær, inventar, måltider, tjenerskap og barn: Alt speiler heltinnen Julies og hennes manns edle sinn. Hagen er ikke noe unntak:

...Et bortgjemt sted der hun spaserer aller helst, et sted hun kaller sitt Elysium. ... Stedet ligger rett i nærheten av huset, men er allikevel så godt skjult av løvgangen som skiller dem at man ikke legger merke til det fra noe hold. Det tette løvverket som omgir det lar ikke øyet trenge igjennom, og grinden er alltid omsorgsfullt låst. Knapt var jeg kommet innenfor før jeg ikke lenger kunne se hvor jeg hadde kommet inn, for porten var skjult bak or og hasselbusker som bare etterlot en smal passasje på hver side. Siden jeg ikke kunne skimte døren, var det som om jeg var falt ned fra himmelen....

Da jeg trådte inn i denne såkalte frukthaven, ble jeg slått av en behagelig friskhet som løvverkets skyggefullhet, de grønne veksters frodighet og liv, blomstene, spredt over alt, det sildrende vann og tusen fuglers sang formidlet til min forestillingskraft så vel som mine sanser. Men samtidig mente jeg å se naturens villeste, mest livsforlatte sted, og det syntes meg som om jeg var det første mennesket som noen gang hadde trengt inn i denne ødemark. Forbauset, grepet, henført av et så uventet syn ble jeg et øyeblikk stående urørlig, og utbrøt i spontan begeistring: -Å, Tinian! Å Juan-Fernandez! Julie, De har verdens ende rett utenfor døren!*

**To øde øyer i Sydhavet, som ble gjort kjente gjennom admiral Ansons reiseskildring*

Det viser seg at de går på gamle tomter, her hadde det tidligere ligget en formell hage. Naturen har riktignok gjort alt, sier Julie, men under hennes ledelse, og det er ingenting der som ikke hun har lagt til rette:

⁷⁰ Jean-Jaques Rousseau, *Julie eller den nye Héloïse, bind II*, overs. av Kirsten Marianne Bessesen (Bokvennen, 1999), 93.

...Gå videre, og De vil forstå....

...Henrykt begynte jeg å vandre gjennom denne haven som var så forvandlet, og om jeg ikke fant eksotiske vekster og frukter fra India, fant jeg dette landets egne, ordnet og stilt sammen på en måte som gjorde dem mer tiltalende og muntre. Gressmatten, som var grønn, men kort og tett var iblandet timian, mynte, merian og andre duftende urter. Jeg så tusen markblomster stråle, og blant disse skjelnet øye med forundring noen haveblomster, som syntes å vokse naturlig sammen med andre....⁷¹

...Jo mer jeg vandret rundt på dette vakre tilfluktssted, jo sterkere ble den vidunderlige følelsen som hadde grepet meg i det jeg trådte inn. Men nysgjerrigheten drev meg videre. Jeg ivret mer etter å analysere deres inntrykk på meg, og jeg nøt å hengi meg til den liflige betraktning uten å anstrenge meg med å reflektere....⁷²

...Monsieur de Wolmar gikk rundt bassenget, og på alleen strødde han to-tre håndfuller med blandet frø som han hadde hatt i lommen. Da han hadde trukket seg unna strømmet fuglene til og gav seg til å ete som høns og på en slik fortrolig måte at det var lett å se hvor vant de var til denne manøveren. Hvor betagende! utbrøt jeg. Ordet fuglehus fra Deres munn forbausset meg, men nå forstår jeg det. Jeg ser De ønsker gjester, ikke fanger. –Hvem kalte De gjester? Svarte Julie. Det er vi som er gjester....⁷³

...Nå hva synes De? Spurte hun da vi gikk tilbake. Er de fremdels ved verdens ende? Nei, sa jeg, nå er jeg hinsides den og De har virkelig brakt meg til elysium....⁷⁴

Dette er ikke den palladianske parken. Rousseaus hage er kanskje ikke mindre, men i hvert fall tettere, mer naturlig og mindre park. Den er full av kontraster, den ringler av lett og skiftende lys og skygge, av åpne og lukkede rom, den suser, sildrer, klukker og kvitrer. Den har (nesten) ikke kostet noe, det påpeker Julie spesielt, den er nyttig, behagelig, munter og ikke minst; den viser den gode smak. De andre, de med mye penger og lite smak, anlegger alleer og snorrette hekker, og dekorerer med kunstferdigheter:

**Jeg er overbevist om at vi nærmer oss en tid da man ikke lenger kommer til å ønske noen ting av det som finnes i naturen i sin have. Man vil ikke godta trær og busker, bare porselensblomster, groteske figurer, gitterverk, sand i alle farver og vakre vaser fylt med ingenting.⁷⁵*

Disse hagene er et sted der

...nesten ingen går, og som man alltid vil forlate hastig for å oppsøke den åpne mark mens jeg derimot ofte har det travelt med å komme hjem fra mine utflukter i marken for å vandre her.⁷⁶

Det skulle selvsagt vandres i de formale anleggene også, eller kanskje nettopp ikke vandres, men skrides eller promeneres. Det barokke anlegget kan fullt ut forstås fra det ene

⁷¹ Ibid., 95

⁷² Ibid., 97

⁷³ Ibid., 98

⁷⁴ Ibid., 101

⁷⁵ Ibid., 103

⁷⁶ Ibid.

sentralperspektiviske punktet: Midt på slottets annen etasje. I André le Notres Versailles er solkongens værelse lagt på dette punktet. Dette er selvsagt en hyllest av den eneveldige kongen, men sentralperspektivet leses også som en hyllest til matematikken, geometrien og naturvitenskapen. Fryden over å kunne bruke dette naturvitenskapelige verktøy på kunsten med slik fantastisk virkning var stor. Alleer, hekker, klippede figurer, skulpturer, fontener og kanaler ble brukt til å manipulere med avstand og størrelser. Rousseaus hage var anlagt etter et helt annet prinsipp. Hagen kunne ikke og skulle ikke overskues på noe punkt. Hensikten var undringen, filosoferingen, overraskelsen, gleden, - i det hele tatt; dyrkelsen av ulike sinnsstemninger.

Rousseau har fått så stor oppmerksomhet her for å vise på hvilken måte de aller fleste fikk formidlet denne nye *jardin moderne*. Det fortelles fra Christiania, en mellomstor dansk provinsby, at det var et munnhell i de dager (1780- og 90 årene) hvis noen så ut til å være nedslått: ”Hva feiler dig? Har nogen talt ilde om Rousseau?”⁷⁷ Alle leste Rousseau. Som samtidens mest elskede og beundrede forfatter hadde hans tanker og ideer en voldsom gjennomslagskraft i alle lesende lag av befolkningen.

Mot slutten av 1700 tallet var det en eksplosiv økning i antall skrifter, bulletiner, aviser og bøker. Hagekunst var et av tidens store debattemaer. De store hagene ble behørig beskrevet og diskutert, men få fikk se dem. Det var tross alt de færreste menn som hadde anledning til en Grand Tour, og enda færre kvinner. Fra Norge var det så vidt vi vet ikke flere enn brødrene og fetterne Anker som kom så langt som til Italia. I en slik sammenheng er det fristende å si at *Julies* hage må ha vært periodens forlegg fremfor noe. Ikke bare gjennom sin konkrete beskrivelse av hagen, men gjennom romanens mentalitet som traff denne tidens mennesker med slik intensitet. Det var litterær og moralsk hageplan med stor tolkningsfrihet og like mange muligheter som hager.

⁷⁷ Conradine B. Dunker, *Gamle dage; erindringer og tidsbilleder*. (Kra og Kbh: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1909), 461.

4. *Landskapshagen i Danmark – Norge*

København var det ubestridte sentrum for den dansk-norske politiske og kulturelle elite. Der fikk dobbeltmonarkiets unge menn sin utdannelse og sine viktigste kulturelle impulser. Maktkampen mellom adel og borgerskap var merkbar der som ellers i Europa, men borgerskapet besto også av to til dels konkurrerende klasser; handelsstanden og embetsstanden. Et av de klareste konkurransefortrinn på denne tiden var å besitte den gode smak.

Gjennom siste halvdel 1700-tallet og fram til handelsblokaden i 1809, blomstret handel og skipsfart i dobbeltmonarkiet. Handelsborgerskapet sto for det private initiativ, og måtte nødvendigvis føre sine hus i tilknytning til kjøpstedene og de store havnene. I tillegg anla de sine sommerboliger; lystgårder og landsteder. Ofte ikke alt for langt fra byen, men gjerne også i tilknytning til familiens opprinnelige hjemsted godt ute på landet.

Embetsstanden, som skulle administrere riket på kongens vegne, fant eller bygget seg vei til hver krok, og la på den måten dette dannelsens slør over hele Danmark-Norge. Dette er viktig å huske på når vi skal behandle kulturuttrykk i provinsen. Sløret kunne nok være litt tynt, kanskje, men det dekket faktisk det ganske hele. Det er samme samfunnsklasse, samme omgangskrets, gjerne også samme familie som administrerer Nedenes og Søndmør, Christiania og Århus, og alle forholder seg til København som kulturens og maktens sentrum. Det er også viktig å huske på at disse opplyste menn ikke nødvendigvis så på et embete i Norge som en forvisning (hvis det da ikke faktisk var det), men kunne gå til sine embeter med stor glede og ekte entreprenørskap. Var man ambisiøs på egne vegne, var nok best å holde seg i nærheten av hoffet, men var man ambisiøs også på landets vegne, som svært mange var, kunne man finne et kall nær sagt hvor som helst. Det var meget store oppgaver som ventet i provinsen.

4.1 *Landbruk og hagebruk*

I perioder med klassisistiske strømninger får jordbruket høy status. Opplysningstidens moderne jordbruk var basert på empirisk forskning og dette ble blandet med klassisistiske ideer om renessansens og antikkens villaliv og andre romantiske strømninger, for eksempel i form av mytologiske forestillinger om nasjonens egen gullalder. Den norske odelsbonden var en slik nasjonal mytologisk skikkelse som også vakte en viss interesse og beundring i europeiske

intellektuelle kretser.⁷⁸ Som myter flest har den også en kjerne av sannhet i seg, og odelsbonden ble brukt for det han var verdt som et av våre mer genuine symboler på frihet og selvstendighet.⁷⁹

Både lystgården og embetsgården ble en arena hvor man i praksis kunne vise graden av kunnskap og dannelse; ikke bare sin egen, men nasjonens. Ikke alltid kunne inntektene holde tritt med utgiftene. Vi har med andre ord å gjøre med en form for *gentlemens farming*, der andre faktorer enn de rent bedriftsøkonomiske spiller inn. Det kunne være forskning og utvikling, samfunnsøkonomi, representasjon, ”demonstrativt forbruk”,⁸⁰ og ikke minst estetikk. Lystgårdenes eiere drev til dels store konsern, så om ikke gårdsdriften i seg selv gikk i balanse, kunne den forsvare sin plass på budsjettet. Merkevarebygging har kostet penger til alle tider.

1700-tallets embetsmenn sto ikke nødvendigvis tilbake for handelsstanden. Det er først på 1800-tallet med de generelle økonomiske nedgangstider som ender med statsbankerotten, at de får smått med midler. Da hadde også de fleste handelshusene gått overende. Men økonomien varierte stort innenfor begge klasser naturligvis. Det var fete og magre embeter på samme måte som det var gode og dårlige forretninger.

Både det Kongelige Danske Landhuusholdningsselskab og Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab (DKNVS),⁸¹ oppmuntret og støttet vitenskapelig arbeid, for eksempel til *topographiske Beskrivelser* over de ulike deler av riket. Spesielt interessant var naturligvis Norge, med store hvite flekker på kartet og mulige forekomster av interessante råvarer. Viljen til vitenskapelig arbeid og opplysning var stor blant de norske embetsmenn, og blant de mange som leverte slike beskrivelser, var sogneprest Jacob Nicolaj Wilse, med sin *Physische, oeconomiske og statistiske Beskrivelse over Spydeberg Præstegield* fra 1779. Hans kapittel 16 i del to ”Om det besynderlige ved norske Lysthaver”, er vår mest kjente og siterte kilde til 1700-talls hager. En annen mye benyttet kilde er Christopher Hammers *Norsk Huusholdnings-calender* fra 1777. En tredje kilde er glemt og aldri nevnt. Den kommer fra en av Stenbergs

⁷⁸ Se f.eks Mary Wollstonecraft: *Min nordiske reise; beretninger fra et opphold i Sverige, Norge og Danmark 1795*, oversatt av Per A. Hartun (Oslo: Pax, 1997).

Letters Written during a Short Residence in Sweden, Norway, and Denmark.

⁷⁹ Ikke nødvendigvis politisk selvstendighet, men mer som en ideell og spesifikt norsk selvstendig mennesketype, og som et ekte og ufordervet naturbarn. Den norske odelsbonden var et svært populært symbol i Danmark og ble benyttet som modell bl.a. i hagekunsten; som i ”den norske hytte” eller som i Nordmannsdalen ved Fredensborg slott fra 1760-årene. Denne skulpturgruppen er ikonografisk sett i nær familie med for eksempel skulpturgruppen av italienske bønder i Bobolihagen i Firenze (ca 1600). Slik sett inngår den i den klassisistiske dyrkelse av det enkle og edle landlivet.

⁸⁰ Uttrykket er hentet fra det engelske *conspicuous consumption*, og introdusert som verktøy i norsk hagehistorisk forskning av Dietze i hennes avhandling *Gartenkunst und Burgertum*.

⁸¹ Grunnlagt i Trondheim av Gerhard Schøning, biskop Johan Ernst Gunnerus og Peter Fr. Suhm i 1760.

menn, Christian Sommerfeldt d.y. Hans *Afhandling om nyttige Have- Vexters dyrkning*, utgitt i 1780, er en oppfølging og utdypning av hans *Aagerdyrkningskatekismus* fra 1779. Dette er gode og saklige jord- og hagebrukslærer; helt fri for innslag av det mer okkulte slaget, som f. eks Hammers husholdningskalender er godt forsynt med.⁸² Sommerfeldts bok omhandler i første rekke hagebruk, ikke lysthager, men som vi skal se; sammen med kartet over prydhagen på Sukkestad, *illustrasjon 7*, gir det en svært god beskrivelse av de anleggstekniske og hortikulturelle prinsippene bak tidens representative barokkanlegg. Sommerfeldt ga senere ut ”*Efterretninger angående Christians Amt*” i 1790, i den topografiske sjanger. Der tar han med observasjoner og egne forsøk om hagebruket, både prydhagen og nyttehagen. Det går tydelig frem at han har hatt inngående kjennskap til sitt eget amt; til plante- og dyreliv, håndverk, industri og jordbruk. Det er også åpenbart at boken er skrevet med tanke på opplysning og forbedring.

Embetsmennene var våre første vitenskapsmenn, de drev både forskning og formidling. En viktig del av deres prosjekt var opplæring av bønder og gartnere, for på den måten å begrense importen av fødevarer. Planteskoler fantes knapt, verken i Danmark eller i Norge, og gartneryrket var et relativt ukjent fag. Annegreth Dietze har undersøkt disse forholdene hos et utvalg av storhandelsborgere i Sør-Norge, og har funnet at de fleste har importert kunnskapen gjennom utenlandske gartnere, fortrinnsvis fra Tyskland og Holland, og at disse har bidratt til opplæringen lokalt.⁸³ Landhuusholdningsselskabet og DKNVS oppmuntret og stimulerte også gartnerutdannelser, og det ble delt ut medaljer og pengepremier til planteskoler og lokale fagarbeidere.⁸⁴

Wilse, Hammer og Sommerfeldt hører til pionerene i det dansk-norske opplysningsarbeidet innen jord- og hagebruk. For øvrig var det meste av hagelitteraturen utvilsomt tysk.⁸⁵ Innen lystgartneriet må Christian Cay Lorenz Hirschfeld ha vært en av de største inspiratorene. Han var dansk-tysk professor i filosofi og estetikk, og utga et av tidens viktigste hage teoretiske

⁸² og som karakteriserer mye av 1700-tallets opplysningsskrifter: Denne særegne blandingen av vitenskap og okkultisme. Se mer om dette i Nils Gilje og Tarald Rasmussen: *Norsk idéhistorie bind II; tankeliv i den lutherske stat; 1537-1814*.

⁸³ Se Dietze, *Gartenkunst und Bürgerthum*, kapittel 4.

⁸⁴ Som eksempel nevnes odelsbonde Ole Frandsen Panengen fra Toten, som i 1787 hadde anlagt en hage ”av 640 kvadratens innhold og deri i 1787 og 1788 avlet 299 hvitkålshoder, 4 tønner kålrøtter, 3 tønner 4 skjepper gulrøtter, 3 3/4skpr. pastinakk, 1 skp. rødbeter, foruten en mengde tørrede kjøkkenurter, tildelt den for dette stift for 1788 utlovte største premie for Havers Anlæg i Norge, stor 20 Rigsdaler”. Samme år fikk han selskapets sølvmedalje for ”Frugttræskolers anlæg i Danmark og Norge”. *Totens bygdebok, III, 1968*, 438.

⁸⁵ UMBs sarsamlinger; <http://www2.umb.no/biblioteket/nl/samlinger/publ/soekpubl/soek.asp> (20. mai 2007), gir et godt innblikk i den tilgjengelige hagelitteraturen. Et avgrenset søk på 1700-talls titler med ordet *garten* gir 17 titler. Tilsvarende gir *have* 13 titler, *garden* og *jardin* gir begge 3 titler, mens *trädgård* gir 2 titler.

skrifter, *Theorie der Gartenkunst*. Fembindsverket kom ut i 1780-årene, parallelt på tysk og fransk. Han ble først oversatt til engelsk i 2005, men på kontinentet og spesielt i de nordiske land regnes han for å være den mest innflytelsesrike hageteoretiker i denne perioden. Bøkene hans er illustrert med vakre stikk, som eksempler på stemningsskapende steder, utsikter og effekter, men typisk nok ikke med én hageplan. Han kalte dem ”*todte Grundrisse*”.⁸⁶ Heller ikke hans besøk fra andre hager er formidlet med plantegninger, men med beskrivende fortellinger og maleriske ordelag. Han hadde en spesiell forkjærlighet for det nordiske landskapet, som i følge ham egnet seg perfekt for den engelske parken.⁸⁷ Han hyller den store, den største i norden; Carl von Linné, og han polemiserer mot for eksempel William Chambers, hvis kineserier blir altfor kunstferdig for Hirschfeld. Hans bakgrunn i både etikk og estetikk var nettopp karakteristisk for denne tiden. Denne kombinasjonen, i forening med et grunnleggende protestantisk sinnelag, appellerte kanskje spesielt til entreprenørene i den dansk-norske provins.

4.2 København og Christiania

Landskapsparkens resepsjonshistorie i Danmark-Norge er ikke undersøkt. Men det ser ut til at de første landskaplige hagene i Danmark kommer ved lystslott, sommerboliger og landsteder til dels nokså langt fra hovedstaden, de tidligste fra omkring 1770.⁸⁸ Ut over 1770-tallet rapporteres det om enkelte som har deler av hagen i den nye smak,⁸⁹ men ennå ingen hager som er anlagt helt og fullstendig i den engelske stil.⁹⁰ Rundt København og Christiania kommer de mer eller mindre samtidig, noen få er påbegynt på 1780 -tallet, med Dronninggaard og Bogstad som tidlige eksempler, men langt flere utover 90-tallet og inn på 1800-tallet.

Napoleonskrigenes nøytralitetshandel ble handelsborgerskapets mest innbringende periode. Fram til angrepet på København i 1807 kjøper borgerskapet eiendom, utvider og bygger om i stor stil. Det er en passende anledning til å innføre den nye landskapshagen. I denne tidligste perioden er landskapsstilen så vidt vi vet helt knyttet til det rurale liv og de store landskapene. Hagene ved bypaleene er fremdeles formale. Dronninggaard, Liselund, Sophienholm, Bogstad,

⁸⁶ Lulu Salto Stephansen, *Danmarks havekunst, II*, (Kbh, Arkitektens Forlag, 2001),14

⁸⁷ Olausson, *Den engelske parken i Sverige*, 145.

⁸⁸ Stattholderen av Slesvig-Holstein, prins Carls *Louisenlund* fra 1772, er sannsynligvis en av de aller første. Den fransk- hollandske amtmannen over Møn, de Calmette, anla hagen på Marienborg etter 1783, senere det mer berømte Liselund fra 1791.

⁸⁹ F.eks skriver Jacob Nicolaj Wilse om Generalkrigscommisaire Lengnicks Ullevold (før Collettene): ”...I høyde med den nedre Terrasse og Orangeriets øvre Etage gaar en horizontal Gang med øvre Terrassens Muur (der er beklæd med Espaliers) hen til den Skov-bevoxne Bakke, hvor som i et Vildnis Gange ere dannede paa skraas med Hvile-Pladse og levende overbøyede Hekker iblant...” Jacob Nicolaj Wilse, *Spydeberg Præstegield*, 540.

⁹⁰ *Den engelske stil og den engelske smag* er nå helt innarbeidede begreper, og ser ut til å dekke alle ikke-formale hager omtrent på samme måte som *gotisk* dekker alt ikke-klassisistisk.

Ullevål og Frogner er alle anlegg som kommer til i disse årene. Fra 1785 startet arbeidet med Søndermarken ved Frederiksberg, men det ble ikke noe særlig fart på det før ti år senere. Da var allerede lystgårdene rundt København og embetsgårdene utover landet godt i gang med å etablere den nye stilen. Dronninggård er begeistret beskrevet av Wilse⁹¹ og vakkert portrettert av Erik Pauelsen i de Connicks byresidens,⁹² tidligere grev Moltkes Palæ. Anlegget ble også beskrevet litterært, med følge av prospekter og planer, men ikke utgitt. Allikevel, all denne oppmerksomheten sannsynliggjør at denne hagen har hatt en ganske formidabel nyhetens interesse.

København var det ubestridte sentrum, men for den etablerte embetsfamilie i Christians Amt,⁹³ var Christiania den nærmeste byen. Østlandets kondisjonerte oppholdt seg ofte og gjerne i byen om vinteren. De bodde enten i egne leiligheter, eller hos slektninger og venner, på samme måte som byborgerne kunne losjere i uker og måneder hos embetsmenn på landet om sommeren. Omkring 1800 var Christiania en liten by med 9000 innbyggere.⁹⁴ Det var ingen byggevirksomhet å snakke om inne i byen. Det var i København det skjedde, både innenfor malerkunst og arkitektur. Der er det nå klassisismen som rår grunnen, etter hvert med Christian Fredrik Hansen og Bertel Thorvaldsen som de største stjernene. Men Christiania har også sin egen sjarm:

*Stockholm undantagen, kunne få städer i Norden täfla med Christiania, i afseende på sköna landställen. Det vore värkligen svårt at tilldöma något företrädet, blant så vackra ställen som Bogstad, Ladegårdsön, Ullevold, Frogner, m.fl. Alla utmärka sig gjennom sköna, växlande utsigter, genom promenader och smakfulla anläggningar*⁹⁵

Det sier mye om det umiddelbare inntrykket, men ingenting om de vekslende utsiktene virkelig var anlegg i den nye stil. Men i 1790 skriver Wilse om Bogstad at det er

⁹¹ I hans Reise Iagttagelser, sitert av Schnitler, *Norske Haver*, del II, 156.

⁹² Den danske maleren Erik Pauelsen var på Norgesreise i 1788 og malte en rekke prospekter, det mest kjente og beundrede fra Sarpefossen. Prospektene ble senere utgitt som fargelagt stikk. Se *Norges kunsthistorie III*, 1981, 186. De Connick var hollandsk handelsborger og byggherren til Dronninggaard. Hans byresidens var det tidligere grev Moltkes palæ. Se Dronninggaard salong på: <http://www.moltkes.com/page305.aspx>, (2. juni 2007).

⁹³ Amtet var nyopprettet i 1781. Før dette tilhørte distriktet Akershus og Opplandenes Amter. Før 1757: Akershus Amt.

⁹⁴ www.digitalarkivet.no, folketellingen 1801 for Christiania.

⁹⁵ Den svensk-norske generalkonsul Fölsch, sitert i Schnitler, *Norske haver*, del II, 163.

...den merkverdige, den er den eneste jeg har seet i Norge, hvor den nye engelske Smag i Lystgartneriet er ganske og allene anbragt efter de Principa, som Hirschfeld i sin Theorie der Gartenkunst vidløftig har viist og oplyst ved mange Exempler.⁹⁶

Wilse har selv på dette tidspunkt anlagt deler av sin egen hage i *engelsk smag*, men dette er altså den første han har sett i Norge som er *helt gjennomført* i denne stilen. På Bogstad legges også denne *parken*, som den nye skapelsen nå gjerne ble kalt, rundt eller utenfor *hagen*, som det gamle formale anlegget da ble hetende. Bogstad hadde et barokkanlegg etter Morten Leuch, og Peder Anker verner om det gamle anlegget ved å legge den nye hagen utenfor den gamle. Slik hadde Wilse selv gjort det, slik ble det gjort på Sukkestad, og slik ble det hos de fleste. Men det er opplagt at på Bogstad er det en mer gjennomført estetikk og en større skala enn det Wilse har sett til nå. Det er også interessant at Wilse holder opp Hirschfeld som ideolog. Det sier ingenting om Hirschfelds innflytelse på Bogstadanlegget, men en god del om hans innflytelse på Wilse. På Bogstad vet vi at den tyskfødte gartner Grauer var ansvarlig for arbeidet.⁹⁷ Conradine Dunker beskriver Grauers gård, Kjørbo i Asker, som ”...en stor Have, hver Plet var benyttet, og hvorledes!”⁹⁸ Grauer hadde fagutdannelse og var en bereist mann. Han nøyte stor respekt i sin samtid, og i følge Dietze har han hatt innflytelse på utvikling av hagekunsten i Norge gjennom sitt virke på Bogstad og på Kjørbo.⁹⁹

4.3 *Le style anglais*

*Jeg hos kiekke Nordmand priser
At han stedse ivrig viser
Han sit fødeland har kiær;
Men, jeg tror, han gjorde ilde,
Om han vilde sig indbilde,
At der fødes Mennesker
Kun i Engelland og der.¹⁰⁰*

kommenterer Wessel fra København. Og det er udiskutabelt at alt engelsk var høyeste mote i Christiania som i Europa ellers, men at ”det engelske” er på mote betyr ikke det samme som at nordmenn hadde en utstrakt samhandel og utveksling med England. *Grand Tours* var mildt sagt

⁹⁶ Wilse sitert i Schnitler, *Norske haver*, del II, 163.

⁹⁷ Dietze, *Gartenkunst und Burgerthum*, 70

⁹⁸ Conradine Dunker, *Gamle Dage*, 353. I følge Dunker tilhørte Grauer en bevegelse hun kaller *Kleinjog*. Det ser ut til å være en bevegelse i retning av det nobelt enkle, og avsløres bl.a. av klesdrakt og atferd. Denne oppgaven gir ikke anledning til å undersøke dette nærmere, men det kan være en nøkkel til å oppspore et nettverk av direkte forbilder og påvirkningskilder. Det er også interessant å se at hun oppfatter hele gården som en hage. Kjørbo er m.a.o. anlagt etter et *ferme ornée*-prinsipp.

⁹⁹ Dietze, *Gartenkunst und Bürgerthum*, 72 og Conradine Dunker, *Gamle Dage*, 341.

¹⁰⁰ Johan Hermann Wessel i ”Brodne Potter i Alle Lande”, sitert fra <http://www.kalliope.org/digt.pl?longdid=wessel2002092206>, (7.april 2007)

ikke vanlig i Norge, ikke *Small Tours* heller, for den del. For de aller, aller fleste ble det med København. Magnus Olausson minner oss også på at

...Prefixet engelsk skal uppfattas som ett stilbegrepp snarare enn en geografisk association. Man bör dock komma ihåg att engelsk trädgård var en direktöversättning av franskans le jardin anglais d.v.s. den den franska tolkningen med sin i grunden artificiella karaktär och inte den engelska landscape garden¹⁰¹.

Fransk var som vi vet, fremdeles det livsnødvendige språket for borgerskapet. Uten fransk ville de ikke overleve i miljøet, og språket lå så *veritable* under huden på den kondisjonerte klasse, at de neppe tenkte mer på det enn på den luften de pustet i.¹⁰² Den engelske smak, derimot, var ny, og fikk naturligvis det nyes oppmerksomhet og omtale. Men det engelske var først silt gjennom en fransk - og for vår del dernest gjennom tysk, og så endelig dansk kultur. Deler av familiene Anker og Collett er unntakene som bekrefter regelen, siden de faktisk og helt beviselig har hatt jevnlike engelske kontakter. Vi vet at Peder Anker på Bogstad sendte gartner Grauer på studietur til England. Men han er den eneste vi vet om som gjorde det, og Grauer var først og fremst tysk og hadde hele sin utdannelse og all sin erfaring fra Tyskland. Til og med Carsten Ankers hjem på Eidsvoll, som vi har lært er engelsk påvirket i arkitektur og innredning, viser seg ved nærmere ettersyn faktisk ikke å være det. I sin bok om Eidsvollsbygningen, påviser Geir Thomas Risåsen at Grunnlovens hus først og fremst har danske, dernest tyske og dessuten ganske solide franske røtter.

Jacob Nicolaj Wilse er den første vi foreløpig vet om som omtaler ”den nyere, saa kaldte Engelse, eller rettere naturlige Smag”. I en kort historisk innledning i sine *Maanedlige Afhandlinger* sier han:

Heele Europa har efterfulgt ovenmeldte Originaler, Tydskerne har især efterfulgt de Franske, de Danske de Tydske, og de Norske de Danske; saameget burde vi dog være Originaler, at vi af ethvert Lands Moder udvalgte de passeligste for os, og at betænke at der er fleere Slags Smag til end den Franske og Engelske.¹⁰³

Allerede i 1777 har altså nordmenn kopiert stilen i følge Wilse. Ja, Wilse har selv latt seg inspirere av den, men *har dog været Original*, ser det ut til. I sin egen hage på Spydeberg har han tatt det som han selv syntes var det høveligste til sitt bruk, sitt landskap og sin økonomi.¹⁰⁴

¹⁰¹ Magnus Olausson, ”Naturesyn, inspirasjon och gestaltning i den engelska parken i Sverige” Foredrag trykket i Espeland (red.), *Internasjonale strømninger i hagekunsten*, 14

¹⁰² I Conradine Dunkers *Gamle dage*, viser både språket i seg selv og en rekke av bokens anekdoter nødvendigheten hvor viktig fransk var i dette miljøet. Se f. eks s 254.

¹⁰³ Wilse, sitert i Madeleine von Essen, ”Spydeberg prestegårds hage”; Rapport med vedlegg (Østfold fylkeskommune, 2002) ,vedlegg nr. 1, 2.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 21

Dersom han virkelig har latt ”gangene gaa mod de artigste udsigter” har han også brutt med det gamle barokkprinsippet med akser og symmetri.¹⁰⁵ Schnitler mente dette bare var det gamle renessanseprinsipp, og på én måte har han rett i det, siden nyere forskning viser at den tidligste engelske landskapshagen er klassisismens tolkning av den italienske renessansehagen på et visst pittoresk forfallsstadium.¹⁰⁶ Allikevel: Under neoklassisismen kan det ikke leses som ”bare” det gamle prinsipp. Selv om Wilse har vært klar over forbindelsen mellom den nye engelske smak og renessansehagen (han hadde en modell av en italiensk villa i sitt bibliotek), er hans *artige udsigter* ment som nyskapninger i *den naturlige smag*. Det er en nyoppdagelse av det gamle renessanseprinsipp og dermed en ny tolkning av det, og det er en ny holdning til landskapet, som ikke fantes i renessanseprinsippet.

4.4 Hagen i bruk

Conradine Dunker og Christiane Koren er to av våre beste og mest benyttede kilder til denne periodens mentalitet. Dunker skriver sine erindringer i 1852 til 1855. Hun er da over sytti år,¹⁰⁷ og ser tilbake på barndom og ungdom i Christiania med selskaper, ball og teater. Der er kretsen rundt husene Anker og Collett uslåelig, med jule- og nyttårsfeiringer på Flateby,¹⁰⁸ *fête champêtre* i den collettske landskapshage på Ullevål, teaterforestillinger i Grændsehaven, de franske manerene, munterheten og leken. Dunkers bok er filtrert gjennom erindringen, men for eksempel Morten Leuchs dagbok fra Bogstad formidler den samme stemningen fra midt i smørøyet. Boken beskriver bare fest og moro, tull og tøys fra ende til annen, og er ”saa propfuld af Vaas og Sludder som Lars Bogstads Brudgoms Paryk af Meel og Fedt”.¹⁰⁹

Omkring 1800- tallet går smaken mer mot det tyske, det tysk-romantiske og spesielt det *gemütliche*, i perioden som vi senere skal kalle senempire eller biedermeier. ”*Moer Korens dagbøger*” er en moden dames opptegetninger om dagliglivet på skrivergården Hovin i Ullensaker. Den er i brev form, typisk for tiden, og ble sendt som sirkulære blant hennes venner. Vennekretsen var stor og innflytelsesrik. De distanserer seg fra den storslåtte festingen rundt handelshusene og foretrekker den fortrolige samtalen, lesning, musikk og håndarbeid. Det følsomme sinnet er tydeligere i denne kretsen enn i Dunkers memoarer, hennes venner er nære

¹⁰⁵ Noe von Essen mener han gjør. Og jeg er enig med henne.

¹⁰⁶ Olausson, *Den engelska parken i Sverige*, 44.

¹⁰⁷ H.J. Huitfeldt-Kaas’ forord til 1. utgave av Dunker, *Gamle dage*, 5

¹⁰⁸ ”Den Collettske Eremitage” i Enebakk; et av Collett-familiens landsteder og åsted for voldsom selskaplighet, særlig til jul og nyttår.

¹⁰⁹ Finn Arnesen (red.), *Morten Leuch d.y's dagbog 1757-1762* (Oslo: Bogstad Stiftelse, 2006), 75. I formildende retning må det sies at denne dagboksjangeren nok var ment å skulle være slik. Hyttebøker har vel aldri vært stedet for de store refleksjoner.

og fortrolige og jo nærmere man kommer de storpolitiske hendelser omkring 1814, dess større blir Alvoret.

Hagene i disse miljøene har de samme elementer som man finner ellers i Europa, men *natur* ser i større grad ut til å være et hovedtema. Hagene har først og fremst landskaplige scener og aller helst sublim utsikter. Dernest gjerne vann, i ganske enkle og naturlige former. Man utnytter naturlige bekker, elver eller sjøer; enten ved å legge hagen inntil dem eller ved å ta dem inn i hagen visuelt.

Ellers er det løvtrær og nåletrær, hver til sin bruk og sin stemning. Det er lunder, løvhytter, templer, lysthus og paviljonger, fiskehytte, grotter, eremittbolig, gravhaug og graver, monumenter, skulpturer og urner. De ulike elementene fikk den byggestil som passet best. Greske templer, gotiske tårn, norske hytter, *schweitzerhus*, kinesiske paviljonger, ”*Vi gikk i 3 timer fra en nysselig Idé til en anden, men blev slet ikke trætte, hvilket man jo ikke bliver, naar Sjælen frydes.*” heter det for eksempel fra Ullevål.¹¹⁰

”Middagen blev spist inde, mens dessertens delicatesser ... blev indtat rundt i paviljonger og lysthuser, som hver serverte sit. Under ledelse av vert og vertinde gjorde man da den traditonelle ”grand tour” rundt om til havens forskjellige merkverdigheter.”¹¹¹

Et mer følsomt stemt sinn som mor Korens, lar seg ikke imponere av John Collets ekstravaganse.”... Folk kan jo umulig ha andet hos ham at bestille end at lad sig Mad og Viin smage godt..” skriver hun.¹¹²

Det er interessant å se hvordan ett miljø distanserer seg fra et annet selv om de til dels tilhører de samme kretser. Som regel er det slik at den parten som har minst penger har mest smak, men noen er så lykkelige å besitte begge deler, for eksempel mor Korens hjertevenninne Christine Marie (Maja) von Cappelen. Hun anla i siste halvdel av 1790-tallet landskapsparker både på Austad ved Drammen og ved Eidsfoss Verk. Her rådde en annen mentalitet, som mor Koren sympatiserte helt med.

¹¹⁰ Den senere admiral Sneedorf sitert i Schnitler, *Norske haver, del II*, 171

¹¹¹ Schnitler, *Norske haver, del II*, 178.

¹¹² Sofie Aubert Lindbæk (red.), ”*Moer Korens Dagbøger*” (Kra: Aschehoug &co, 1915), 143.

*I vor Morgendragt gjennomvandrede vi den deilige Lund, hvor hver Plet er saa godt nyttet, hvor Harmonie og Simpelhed overalt møder og smigrer Øiet, uden nogensinde at trætte det ved Overlæsselse. Kunsten har gaaet saa beskeden, som det sømmer sig en yngre Søster, Haand i Haand med Naturen.*¹¹³

Drammen var på denne tiden narraktighetens høyborg, i følge mor Koren, og fjaset seg opp med glorete nips og tyrkiske turbaner. Men her var også et alvorlig religiøst liv representert ved brødremenigheten, eller Herrnhuterne, som bl.a. von Cappelen tilhørte.¹¹⁴ Fru von Cappelen var også amatørastronom og -botaniker,¹¹⁵ så det er rimelig å tro at hennes hage er et uttrykk for hennes holdning til det religiøse, til naturen og det kosmiske.

Mor Koren forteller videre at hagen har en lund, et badehus, en grotte ved et vannfall, benker, løvhytte, fiskerhytte ved sjøen, en øy med bjørker, der de satt med håndarbeidet og lyttet til elven, fossens ensformige sus og fuglens *Quiddren*. Vi finner med andre ord flere av de samme elementene som i de mer spektakulære hagene, men jeg vil tro Maja von Cappelen har hatt et ønske om å tone det ned, være mer *naturlig*, mer *ekte* og mindre prangende. Mer smakfull, med andre ord.

Det er fremdeles mye uvisst omkring den dansk-norske landskapshagen. Det blir tatt litt for gitt at det er de store handelshusene som fører an i alt som er nytt og fint og flott. Men det er minst like trolig at embetsstanden, med sin humanistiske og naturvitenskaplige orientering og sitt omfattende nettverk, har vært *avant garde*. Med de midlene handelshusene hadde til rådighet mot slutten av 1700-tallet, fikk noen av dem mulighetene til å ta ideene ut i virkelig stor, og for embetsstanden til dels usmakelig stor skala. Det er disse hagene som har blitt stående for ettertiden som kroneksempelene, men om de faktisk var det, gjenstår å se.

¹¹³ Ibid., 81. Dette sitatet gjelder hagen på Eidsfoss i 1808.

¹¹⁴ De religiøse bevegelsene er en viktig og interessant side ved romantikken. Brødremenigheten hadde stor innflytelse på deler av borgerskapet, og vi må også huske på at det er nå Hans Nielsen Hauge får sin åpenbaring; mens han pløyer, vel å merke. Hauge var imidlertid i sterk opposisjon til borgerskapet, og spesielt til embetsstanden.

¹¹⁵ Vibeke Eeg-Henriksen, "Christine Marie von Cappelen -botanikeren." i *Rundtom Drammen*; 4/2005. (Drammen historielag), 150

5. Stenbergparkens grunnleggere.

Stenberg, gårdsnummer 24, bruksnummer 1 i Vestre Toten, har en skriftlig historie som kan følges tilbake til middelalderen, da det først var krongods, senere kirkegods. Den er på salg seks ganger fra 1669 til 1731,¹¹⁶ da den blir kjøpt av sorenskriver Christian Sommerfeldt d.e. på Sukkestad, og deretter følger den Sommerfeltene;¹¹⁷ først i kraft av å tilhøre Sukkestadgodset, senere som egen gård.

Christian Sommerfeldts sønn, sorenskriver og kanselliråd David Sommerfeldt på Sukkestad overtar Sukkestad med Stenberg.¹¹⁸ I 1784 er det Davids sønn igjen, amtmann Christian Sommerfelt som eier Sukkestad, og selger Stenberg til den to år eldre søsteren Anne Sophie, enke etter prost Hoeh på Toten.¹¹⁹ Etter syv år, i 1791, selger Anne Sophie til sin yngre bror, sorenskriver Friedrich Sommerfelt.¹²⁰ Det er nå store deler av Stenberganlegget blir skapt. På fem år bygger Friedrich i alt tolv hus,¹²¹ inkludert hovedbygningen, som fremdeles står.

Sorenskriveren dør etter ti år på Stenberg, og hans enke Ingeborg f. Irgens holder frivillig auksjon i 1801.¹²² Gården selges da til fogden på Toten, Johan Borge Schultz, som også kjøper mye av inventaret og utstyret. Friedrich Sommerfeldts søstersønn, Lauritz Weidemann, går så til odelssøksmål. Han har fått sorenskriverembetet i Toten, Vardal og Biri. Saken drøyer, men i 1804 er Weidemann eier av gården.¹²³ Weidemanns periode blir lang, og han rekker å gjøre store utvidelser på bygg og anlegg. Etter Weidemanns død i 1856, og fru Weidemanns i 1866, overtar etter tur hans fire hjemmeboende og ugifte barn: Hannibal, Ingeborg, Nahyda og Amalie. Amalie dør i 1901, og har da solgt gården til gårdsbestyrer Jens Henriksen Stenberg. Hans tre hjemmeværende barn overtar i 1910, og fra 1918 er Jacob Stenberg eneeier av gården. I 1934 selger han til Toten Museums lag. Museet er fremdeles eier av anlegget, og heter i dag Mjøsmuseet.

¹¹⁶ *Toten Museum 1923-1973*, 6,7

¹¹⁷ Jeg bruker navneformen Sommerfelt uten "d" når jeg omtaler dem som familie. Ellers brukes den navneformen hver og en selv har benyttet.

¹¹⁸ I følge en husmannskontrakt av 19. sept 1747, StaH: Pantebok I Toten, Vardal og Biri, del II, Fol. 291a

¹¹⁹ StaH, Pantebok for TVB del II, 3=B, 1776-1787, fol. 688b, 689. Skjøte 27. september, 1784.

¹²⁰ StaH, Pantebok for TVB, 3=B, fol 1241. Skjøte, 26. september, 1791.

¹²¹ StaH, Åstedsprotokoll I, TVB, fol. 328.

¹²² StH, Auksjonsprotokoll nr III, Toten, 1789-1806, fol.655-677.

¹²³ Rune Hårstadsveen, "1802-1902; Hundre år med Weidemann på Stenberg" i *TOTN, Årbok 2002* (Kapp: Toten økomuseum og historielag), 29

5.1 Sommerfelt - dynastiet

Av kronologien fremgår det at det er to personer som utmerker seg som viktige for Stenbergparkens utvikling. Det er for det første Friedrich Sommerfelt, som er den store entreprenøren og hadde ideen om Stenberg, men som fikk en svært kort periode der. Dernest det Lauritz Weidemann, som var hans etterfølger og tilførte anlegget en rekke nye bygninger og forbedringer. Han og hans familie preget anlegget i hundre år. I dag er derfor Stenberg kjent som amtmann Weidemanns verk, men skal vi finne hva Stenberg var tenkt å være, må vi tilbake til Sommerfeltene.

Sommerfeltslekten dominerte Totenbygdenes viktigste embeter gjennom hele 1700- tallet. Det starter med den danskfødte sognepresten i Totens nabosogn Vardal, Hans Hansen Sommerfeldt, gift med Else Michelsdatter Storm. Deres sønn Christian ble sorenskriver over Toten, Vardal og Biri i 1702 og kjøpte gården Sukkestad på Toten omkring 1720. Han var da gift med Maria Riis og hadde fire barn. Av de to barna som ble boende på Toten ble den ene, Kirstine Elise, gift med Casper Nerenst, kanselliråd og fogd over et meget stort område: Toten, Hadeland og Valdres. De bodde på Sukkestad. Den andre, David Christian ble kanselliråd etter sin svoger, og overtar også gården. Det er hans gren vi skal følge.

David Christian giftet seg med Benedikte Christine Hoff, som var datter av sognepresten på Toten, Ole Hannibal Hoff. Før vi går videre med Sommerfeltene må det sies noen linjer om ham, siden han er en av våre mest kjente potetprester, som de er blitt hetende, disse pionerene i hagebruk og landbruk. Han skriver i kallsboken 1743:

Der fantis ved min ankomst en liden Haue synden for Stue Bygningen med 5 Ebletrær udi og nogle Kirsebærtræer...Alen bred og ...Alne lang. Den haver jeg utvidet 11 Alen i bredden og ... alen i længden og kiøret 2 ½ Alen høit Jord der ind, for at opfylde den. Hvad Bekostning dette haver været, at kiøre Jord ind og opfylde en Distance af 11 Alens bredde ... Alens længde og 2 ½ Alens dybde med Jord, kan den best skiønn,e som vet Have arbeide er. Denne Have haver ieg beplantet med Æble Træer. PæreTræer, Plumer træer, Valnydder, Kirsebær Træer og andre, desforuten medRibs og Stikkelbær, Hækker og RosenTræer. Blomsterkorter haver jeg anlagt i denne Have og opfyldt dem med saadanne rareBlomster, som knap findis i Oplandene: Hyacinter, alle slagsTacetter, Skocillier, Tuberoser, rare Tulipaner og Negliker etc. Om denne Have haver jeg ladet sætte Staketer...Alen langt, een Steen Muur 1 Karls høide, som er for hver Mands øine. Desforuden haver jeg anlagt en Kiøkenhaue...alne lang og ...alne bre, med Plankeværk omkring. Derudi anlagt 3 lange Bænker med asparges, Mistbænke, Ribshækker, en Dam mit i Haven at vande den, og lever jeg, skal den endnu aarlig forbedris. Jeg haver og plantet nogle 100 Trer af Pile, Røn, Lind Alm, Ask Løn til zirat, og Pilene at bryde Riis til Creaturene og Gnag til Sauerne.¹²⁴

På Ole Hannibals tid, omkring 1750, var Toten Norges mest folkerike og dermed feteste sogn, med unntak av stiftsbyene. Han har hatt rom og muligheter til å drive arbeid utover det aller nødvendigste, men det viktigste var at han hadde interessen. Det er interessant å se at Herr Ole, som han ble kalt, først var kapellan i Spydeberg. Dette sognet er jo for all ettertid befestet i hagehistorien gjennom den senere sognepresten i Spydeberg, Jacob Nicolai Wilse. Men Wilse var ennå ikke kommet til Spydeberg da Ole Hannibal var kapellan her fra 1719 eller 20 til 1725.¹²⁵ Sognepresten het den gang Peter Boyesen, og Ole Hannibal giftet seg med hans datter Anne Sophie; *illustrasjon 11a og b*.

Boysen var ikke bare prest, men en velstående forretningsmann som drev sagbruk og flere gårder.¹²⁶ Boyesen hadde påfugler, skriver Wilse,¹²⁷ det antyder at han har hatt et ambisiøst hageanlegg. Og Boyesens etterfølger, Peder Clovius Magnor, har beviselig hatt en staselig hage. Han skriver i kallsboken:

Anno 1745 blef anlagt een hauge af adskillige unge franske Træer samt bygd et Lysthuus i samme Hauge med Indgang fra Gaarden samt Sengekammer.¹²⁸

Witse forteller at Magnor var en meget dyktig gårdbruker, og at det i hovedsak var hans fortjeneste at hele 27 prester søkte kallet etter ham. Magnor giftet seg med Ole Hannibals og Anne Sophies datter, og det tyder jo på at forbindelsen mellom Spydeberg og Toten på dette

¹²⁴ Ole Hannibal Hoff, sitert i *Totens Bygdebok III*, (Gjøvik: 1968), 427.

¹²⁵ Takk til Rune Hårstadsveen, Mjøsmuseet, for opplysningen.

¹²⁶ Ingrid Enger Foss, "1700-talls portretter; en kilde til mye kunnskap" i *TOTN, Årbok 2002*, (Kapp: Toten økomuseum og historielag), 52

¹²⁷ "til et Beviis at den er ey så kiælen som den er prægtig." Wilse, *Spydeberg præstegield*, (Rakkestad: Valdisholm forlag 1991. Bibliofilutgave), 64

¹²⁸ Peder Clovius Magnor sitert i von Essen, "Spydeberg prestegårds hage; Rapport", 10. *Franske træer* betyr her at de er importert fra Frankrike. Danmark-Norge hadde på denne tiden få eller ingen planteskoler. Import var nødvendig, og trærne kom hovedsakelig fra Tyskland og Holland. Se mer om dette hos Annegreth Dietze, *Gartnerkunst und Burgertum*, kap.4.

tidspunkt fremdeles var hjertelig til stede. Deres andre datter, Benedicte Christine, giftet seg altså med David Christian Sommerfeldt, og dermed er vi tilbake på Toten.¹²⁹

5.2 Sommerfeltenes Sukkestad

Den store barokkhagen på Sukkestad finnes ikke mer,¹³⁰ men er etablert i hagehistorien av Schnitler,¹³¹ takket være et kart i Christopher Hammers arkiver. I norsk hagehistorisk sammenheng er med andre ord miljøet rundt Sukkestad svært interessant, og det er nødvendig å bruke litt tid på det.

Da sorenskriver Christian Sommerfeldt kjøpte Sukkestad i 1720, var det en av bygdens aller største eiendommer. Sønnen David Christian overtar både farens embete og farens gård og gifter seg altså med prestens datter Benedicte Christine Hoff. Han kjøper Stenberg og legger det inn under Sukkestad. Ekteparet får ti barn, og det er spesielt denne generasjonen som virkelig dominerer embetsmannssjiktet i dette distriktet. **Anne Sophie** gifter seg med sognepresten **Peder Heuch** og flytter til Hoff prestegård, der altså hennes mor var vokst opp. **Dorthea** gifter seg med krigskommissær og slottsfogd **Poul Bukjær** og blir boende i København. **Marie** giftet seg med prokurator **Lars Weidemann** (og blir Lauritz' foreldre), og var den som helt klart kom dårligst ut av det, i hvert fall økonomisk. **Christian d.y.** gjorde først karriere i København, ble så den første amtmann i det nystiftede Christians Amt, overtok Sukkestad og giftet seg første gang med **Karen Magdalene Mandal**, andre gang med **Anne Sophie Hagerup**. **Ole Hannibal** var først amtmann i Finnmark, deretter i Romsdal og til slutt i Christians Amt, etter broren Christians død.¹³² Han giftet seg første gang med **Trine Karine Bøe** og annen gang med **Anne Cathrine Lemvig Aussig f. Bull**. Ole Hannibal kjøpte Dal i

¹²⁹ Jeg har ikke funnet noen direkte forbindelse mellom Wilse og Sommerfeltene, bare den felles hage- og gartnerinteressen og at de var medlemmer i DKNVS. I sine Spydebergbeskrivelser gir Wilse uttrykk for indignasjon over en forgjenger på prestegården som har hugget ned all skogen: "...Overalt er det ey at undre, at en Præstegaards Skov mer har avtaget end annen Skov af privat Eye, thi i den Uvidenhed om Efterkommerne er værd at spare til, er Egenkiærlighed en stor Frister, og naar Formænds haardere adferd med Skoven ligger den Maxime paa Hjertet: **Hvad andre har gjort dig, det gjør mod andre igjen**, er det uden helligere Grunde og Christendom snart gjort, at gjøre det Onde verre...". Wilse, *Spydeberg præstegield*, 206. Det er vel grunn til å tro at han sikter til sin forgjenger; prost og sagbrukseier Boyesen, og en slik grov fornærmelse på trykk, kan jo være nok til at den gode forbindelsen mellom Spydeberg og Toten ikke ble opprettholdt.

¹³⁰ Dette er ikke helt sant. Dagens hage på Sukkestad ligger fremdeles over 1700-talls terrasseringene, men den nederste terrassen er dyrket opp. Se illustrasjon 9a og b.

¹³¹ Carl W. Schnitler, *Norske haver, bind II*, 96, 99.

¹³² Ole Hannibal var som sine søsken en drivende dyktig embetsmann; arbeidet spesielt for økonomisk liberalisme, frihandel og kjøpstadetablering og drev utviklingsarbeid innenfor jordbruk og hagebruk. Privat tok han initiativ til en rekke nye tiltak, særlig innenfor råvareindustrien. Forfattet en topografisk beskrivelse over Finnmark: *Kort Beskrivelse over Finnmarken*. Valgt av Christians Amt til det overordentlige storting i 1814, var med i delegasjonen som tok avskjed med den abdiserte kong Christian Frederik. Hadde rangtittelen kammerråd, var ridder av Dannebrogordenen, Wasaordenen og Nordstjärneordenen. Einar Niemi: "Ole Hannibal Sommerfelt" i *Norsk biografisk leksikon*, 2004-utgaven.

Vardal, også en gård av betydelig størrelse. **Friedrich Andreas** er den yngste. Han blir sorenskriver, gifter seg med **Ingeborg Hage Irgens** og overtar senere Stenberg.

Amtmann Christian Sommerfelt

I 1781 overtar Christian Sommerfeldt Sukkestad, 35 år gammel og nyslått amtmann i et nyopprettet amt. Han har allerede en solid karriere bak seg. Han studerte teologi ved Universitetet i København, deretter humanistiske fag ved akademiet i Sorø under Gerhard Schøning. Han skal ha blitt tilbudt professoratet etter Schøning, men hadde da fattet større interesse for landbruk og naturvitenskap. Fra 1776 hadde han fast stilling i sentraladministrasjonen, fra 1779 med rangtittelen kammerråd. Han forfattet og utga en rekke skrifter av opplysende og moralsk karakter. I 1770-årene mottok han det Kgl. Danske Landhuusholdningsselskaps medaljer fem ganger for ulike landbruksvitenskaplige skrifter.¹³³

Hans *Tanker om Overdaadighed og dens Virkninger* fra 1772, hører til en sjanger som var nokså vanlig og politisk korrekt den siste halvdel av 1700-tallet. *Geografi til Ungdommens bruk* fra 1776 var et standardverk i skolene i en mannsalder.¹³⁴ *Agerdyrkingens katekismus* kom i 1779 og *Afhandling om nyttige Haveveksters dyrkning i Norge* kom i 1780 og var en oppfølger til jordbrukslæren. Mest kjent og sitert i ettertid er nok allikevel *Efterretninger angående Christians Amt* fra 1795, i den topografiske sjanger. Sommerfelt bygger her mye på egne erfaringer fra hagebruket på Sukkestad.

Amtmann Sommerfeldt var gift to ganger. Først med Karen Magdalene Mandal, som var datter av sogneprest Fredrik Grüner Mandal og Karen Dorph, og oppdratt hos morfaren, prost Nils Dorph i Land. Annen gang med Anne Sophie Hagerup, datter av justisråd og byfogd Hagerup i Christiania.

Schnitler skriver om hagen på Sukkestad: "Alt tyder paa et meget holdningsfuldt anlæg, som nu er helt ødelagt."¹³⁵ Kilden er å finne i Christopher Hammers arkiv, hvor det er et kart eller en hageplan med påskriften "Af Gardens Suche Stads Eijen Dom",¹³⁶ *illustrasjon 7*.

Schnitler mener at kartet "uten tvil" er tegnet av Christopher Hammer. Jeg mener det er all grunn til å tvile på det. Det er en kjent sak at Hammer redigerte sine arkiver, og det kan like gjerne være Sommerfelts tegning som han har fått tilsendt. Påskriften derimot, er sannsynligvis Hammers. Det er også trolig at Hammer har tegnet mønsteret i det øverste broderiparterret. I

¹³³ Arnfinn Engen, "Christian Sommerfeldt" i *Norsk biografisk leksikon*, 2004-utgaven.

¹³⁴ Han utga både en stor og en liten geografi. Det var den store som var i bruk i skolen. Ibid.

¹³⁵ Schnitler, *Norske haver bind II*, 99.

¹³⁶ Gunnerus, XA, HA, kart 24.

Hammers arkiver finnes nemlig også en annen hageplan eller mønstertegning med nøyaktig samme broderimønster;¹³⁷ *illustrasjon 8*. Det oppgis i samme arkiv at denne planen er kjøpt i Christiania for 1 ort og 16 skilling. Det kan se ut som Hammer har kopiert over mønsteret fra denne til Sukkestads plan. Mønsteret er tegnet inn med en atskillig mer usikker hånd enn resten av kartet. Kanskje det er gjort for å illustrere et faktisk broderiparterre som han ikke husket mønsteret på og som ikke var tegnet inn. Det kan også være et rent tankeeksperiment.¹³⁸

Det er morsomt å se kartet sammen med amtmann Sommerfeldts anvisninger fra hans ”*Afhandling om nyttige haveveksters dyrkning i Norge*”. Det fungerer da som et skoleeksempel med illustrasjon:

1) Er haven ikke gandske liten, deles den af i maadelige Stykker, imellem disse gjøres bestandige Gange, saa brede, at man der vel kan komme frem med Trildebaar, og, om behøves, med Hest.

*2) Vil man sætte træer i mellem og omkring disse Afdelinger, da maae Trærne ikke sættes tæt, og Afdelingerne eller Stykkerne være temmelig store, ellers bliver de for meget overskyggende, hvilket skader Urtene, som skal voxer deri.*¹³⁹

Kartet viser et konvensjonelt, barokk hageanlegg av anseelig størrelse. Det er strengt formalt, svært solid, men virker alderdommelig på Christian d.y.’s tid. Det er ikke urimelig å tro at anlegget kan ha vært fra 1720, da den første Christian Sommerfeldt kjøpte Sukkestad, eller også enda eldre.¹⁴⁰ Den tidligere kanselliråd Nerenst har naturligvis også hatt en representativ hage.

Det har også vært en landskapspark på Sukkestad, anlagt senest av Christian d.y., altså på 1880-tallet.¹⁴¹ Landskapsparken ble lagt utenfor den formale parken, slik det var vanlig i hager hvor det allerede fantes et verdifullt anlegg. Vi vet lite om den, men en kilde har skrevet at hun husker trær i en sirkel som amtmannen hadde plantet; ett tre for hvert barn.¹⁴² Dagens eier har hørt historien som tre linder; en for hver datter, og det skal være disse lindene som står i hagen

¹³⁷ Gunnerus, XA,HA, kart 26.

¹³⁸ Hammer og Wilse førte en hjertelig korrespondanse. Det har ikke lyktes meg å finne en tilsvarende forbindelse mellom Sukkestad og Hammers Melbostad. Dette kartet er det eneste. Hammer er jevnaldrende med David, Christian d.y.’s far. Herrene hadde jo definitivt felles interesser, relativt kort vei i mellom seg, nære slektninger og venner i de respektives prestegjeld. Hammers evne til å legge seg ut med folk og pynte i arkivene sine etterpå, kan være en årsak til at det ikke finnes noe materiale. Salget av kongens skog til Totens Allmenninger kan være en årsak til splid, der Christian førte saken for bøndene og skapte presedens. Hammer kan ha hatt kryssende interesser her. Den manglende kontakten kan også ha noe å gjøre med den tidligere nevnte forbindelsen Boyesen/Wilse.

¹³⁹ Christian Sommerfeldt: *Afhandling om nyttige Have Væxters dyrkning for Norge*, (Kbh: Hofbogtrykker N. Møller, 1780), 5.

¹⁴⁰ I tingboka for 1718 er det nevnt en frukthage på Sukkestad i forbindelse med en brann. *Toten bygdebok III*, 428.

¹⁴¹ MjK, TM234, Nedskevne erindringer av Johanne Aass.

¹⁴² Ibid.

dag.¹⁴³ Restene etter hagen og parken er godt synlige på Sukkestad også i dag. Terrassene stemmer overens med kartet. I *illustrasjon 9a* er det gamle kartet lagt oppå et kommunekart. Det gir et inntrykk av dimensjonene.

På Sukkestad var det en fast gartner. I folketellingen fra 1801 er Anders Widlund registrert som *urtegaardsmand*. Han var svensk av opprinnelse, 29 år og ugift. Det har selvsagt også vært annen hjelp i hagen, men altså én med yrkestittel og det daglige ansvaret på full tid.¹⁴⁴ At han er innvandret kan tyde på at han er faglært. Skulle Sommerfeldt satset på opplæring, ville han heller valgt en ung mann fra bygda.

Den gamle hovedbygningen hadde to fløyer som ble revet da gården ble delt. Senere ble bygningen helt revet, og dagens våningshus ble bygget i sveitserstil i 1904.¹⁴⁵ Dette huset har mindre grunnflate, men ligger fremdeles med midtaksen på samme sted.¹⁴⁶ I midtaksen lå skilderistuen eller hagestuen, med lerretstrukne, malte tapeter. Det er også tradisjon for en skilderisal, men det er ikke helt klart om det er snakk om ett og samme, eller to ulike, dekorerte rom.¹⁴⁷ Tapetet eller tapetene ble tatt ned og lagt på en låve som senere brant ned, men noen biter er bevart; *illustrasjon 10 a,b,c,d*.

Jeg har med dette ønsket å vise at Sommerfeltene har tilhørt Danmark-Norges elite, både politisk, økonomisk og kulturelt. De har hatt et meget representativt hjem med et hageanlegg på høyt nivå. De har sittet nær sentralmakten og har hatt svært gode forbindelser. De har vært tilknyttet Det kongelige danske Landhuusholdnings Selskab og Det kongelige norske Videnskabers Selskab¹⁴⁸ og vært aktive medlemmer i de ledende vitenskapelige kretser. De har en sterk tradisjon innenfor naturvitenskap, landbruk og hagebruk og en tro på forbedring og opplysning. Dessuten har de en viss moralsk standard; de opptrer i hvert fall i teorien som relativt måteholdne, og viser en avsky for ødselhet og unødige luksus. Det ser ut til å være en sterk familiekultur med idealer i opplysningstanken.

¹⁴³ Samtale med Anne Lise Aass på Sukkestad, 11.10.2007.

¹⁴⁴ Den går frem av en husmannkontrakt fra 1820-årene mellom Sommerfelt og husmann Anders Eilertsen, at han har gartnerarbeid som sin særskilte oppgave. Pål Prestesæter: "husmannskontrakten og dens rettslige regulering" i *TOTN Årbok 1999*. (Kapp: Toten økomuseum og historielag) 24,26.

¹⁴⁵ Mange takk til Anne Lise Aass for opplysningene og omvisningen. Sukkestad, 11.10.07.

¹⁴⁶ Dvs, det gamle våningshuset har ikke hatt noen klar midtakse; hage-trappen er skjevt plassert på fasaden, men det ser ut til å ligge en "skilderistue" omtrent i midtaksen. Hage og hus er altså sannsynligvis fra to ulike perioder, og huset er forsøkt tilpasset et aksialt system senere. Se plan- og fasadetegninger av Sukkestad i *TOTN; Årbok 1981*, (Bøverbru: Toten historielag)18.

¹⁴⁷ Tapetet ble tatt ned og lagt på en låve som senere brant ned. Illustrasjonene 10 a,b,c,d, er antagelig rester og dørøverstykker av disse tapetene.

¹⁴⁸ Gunnerus, DKNVS, medlemsliste.

5.3 Sommerfeltenes Stenberg.

Den eldste søsteren, Anne Sophie Heuch, ble enke i 1773, bare tretti år gammel. Samme år døde hennes far, kanselliråden, og året etter hennes mor.¹⁴⁹ Brødrene er opptatt med sine studier og embeter, så Anne Sophie overtar Sukkestad og eier denne i syv år, før Christian d.y. kommer hjem fra København som amtmann i Christians Amt. Hun selger Sukkestad med dens herligheter og forpliktelser til Christian i 1781, men fra 1784 kjøper hun tilbake Stenberg og beholder den fram til 1791, da hun selger ”min sidste Gaardplads Steenberg”¹⁵⁰ til Friedrich Andreas for 500 rdl. Anne Sophie hadde to sønner som døde i ung alder, så hun var nå alene og bodde hos broren på Sukkestad.¹⁵¹ Hun var den første som fikk tillatelse til å drive handel på Sukkestadsletta (Sletta),¹⁵² som ligger mellom Sukkestad og Stenberg. Hun flyttet senere i livet til en annen bror, Ole Hannibal på Dal i Vardal og døde der i 1818. Det kan tenkes at hun flyttet etter at broren Christian døde i 1811. Den nokså mye yngre konen Anne Sophie Hagerup ble da eneeier av Sukkestad,¹⁵³ og Ole Hannibal overtok amtmannsembetet.

Det henger et portrett på Stenberg av en ung jente i praktfullt rokokko rideutstyr. *Illustrasjon 11c*. Tradisjonen sier at dette er Anne Sophie Sommerfelt, senere Hoech.¹⁵⁴ Portrettet er analysert i en artikkel i årboka TOTN 2002 og sammenholdt med skiftet etter henne.¹⁵⁵ Anne Sophie har gått fra en tilværelse som elegant amtmannsfrøkenen, via prestefrue, til enke og eneeier av Sukkestad, deretter eier av Stenberg, men da boende hos brødre; først på Sukkestad og de siste år på Dal. En må regne med at store mengder gods og gull er avhendet på veien, så skiftet er ikke så stort, men det er av en type som først og fremst forteller om en *tidligere* meget godt bemidlet dame, som har holdt nivået til det siste. Skiftet viser at hun bare har igjen møbler og inventar til sitt eget rom på Dal, men fremdeles mer enn tjue til dels kostbare overplagg,

¹⁴⁹ Halvdan Sommerfeldt, *Stamtavle over slægten Sommerfeldt, henholdsvis Sommerfelt; Tillæg av 1922 ved R. Sommerfelt Holst* (Kra: Brøgger's Bogtrykkeri, 1923), 11

¹⁵⁰ StaH, pantebok TVB, III B, fol. 1241.

¹⁵¹ <http://digitalarkivet.no> Folketellingen 1801 for Toten.

¹⁵² Knut D. Broch Sommerfelt: ”Slekten Sommerfelt på Toten” MjK, TM-234, legg 53. Sukkestadsletta var en eksersersplass, og Anne Sophie fikk tillatelse til å selge tobakk og brennevin til soldatene. Takk til Rune Hårstadsveen, Mjøsmuseet, for opplysningen.

¹⁵³ Amtmanninne Anne Sophie Hagerup Sommerfelt eide Sukkestad fram til sin død i 1821. Det er et meget omfattende skifte etter henne. Sønnen David overtok og solgte gården i parseller. Det Sukkestad som ligger på samme sted i dag er en av tre Sukkestadgårder.

¹⁵⁴ Jeg mener det er grunn til å tvile på om dette er Anne Sophie. De to andre portrettene på Stenberg hører helt klart sammen med dette, og må være malt av samme maler til samme tid. Se ill. 11 a,b,c. De portrettede er Ole Hannibal Hoff og hustruen Anne Sophie Boyesen, Anne Sophies besteforeldre. Paret ser ut til å være i 40-50 årene, altså er de malt omkring 1740. Da er Anne Sophie ennå ikke født. Det ville altså vært mer sannsynlig at den portrettede er presteparets datter, Benedicte Christine; Anne Sophies mor, som var født i 1723 og giftet seg til Sukkestad i 1741, 18 år gammel.

¹⁵⁵ Foss, ”1700-talls portretter”, 49. Foss konstaterer at skiftet ikke er så stort og rikt som etter bestemoren, Anne Sophie Boyesen Hoff, men ser ikke på årsaken til det.

flere i silke og med fôrverk Hun har et dobbelkapslet gullur og hun har egen karjol, spisslede og seletøy.¹⁵⁶

Denne svært rike og sannsynligvis selvstendige kvinnen *overtok* ikke Stenberg. Hun *kjøpte* gården av egen vilje da hun var 41 år gammel. Vi vet imidlertid ingenting om hvorfor hun kjøpte den. Det er to muntlige tradisjoner om Stenberg fra før 1791: At den har vært brukt som sæter for Sukkestad, og at den har vært familiens utfluktssted. Det har vært vanskelig å finne belegg for denne siste tradisjonen, men det er interessant å undersøke dette nærmere. Det er heller ikke slik at den ene funksjonen nødvendigvis utelukker den andre.

Anne Sophie har ikke hatt behov for noen sæter for sætringens skyld, men hun kan ha hatt behov for et landsted, eller et utfluktssted. *Fête champêtre*, hagefester eller landlige fester, var en obligatorisk del av det sosiale liv i storborgerskapet på 1700-tallet. Utfluktssteder som Stenberg, med de *artigste udsigter* eller *sublime vuer*, var som vi har sett, en betydelig del av 1700 tallets estetikk og naturforståelse. Med et sæterhus og fjøs var det pittoreske på plass, dessuten det folkelige, det nasjonale og ikke minst det praktiske, i form av mat og tjenere som kunne koke og gå til hånd. Dette var det genuine ”norske landskap” med det genuine ”norske hus”, og dessuten genuine og lys levende ”norske bønder”. Med andre ord var dette noe Sommerfeltene kunne vise hvem det skulle være av standsmessig besøk. Det var *både* moderne og originalt, akkurat som Hirschfeld og Wilse anbefaler, og ikke bare en pinlig klønete kopi av den rådende mote. De mest avanserte i disse kretser ville ha gitt en betydelig sum for å arrangere et sted tilsvarende Stenberg. Da er det lite trolig at de sofistikerte Sommerfeltene, antagelig med Anne Sophie i spissen, lot en slik opplagt sjanse gå fra seg.

Denne tanken støttes av kartet fra 1806. Den gamle, diagonale alleen er tydelig avmerket med trær som allerede er store. Selv om Friedrich Sommerfelt skulle ha plantet alleen umiddelbart etter overdragelsen i 1791, hadde den ikke rukket å bli *stor* på 15 år, så den må være eldre. Man plantet heller ikke allé til en sæter; dermed må det ha vært en tilleggsfunksjon her.

Nederst på 1806-kartet, i gårdens sydøstre ende, helt på grensen mot Sukkestad, er en bevokst haug med en klart markert og ganske stor, kvadratisk utskjæring i beplantningen. Den domineres av store, men ikke gamle graner. Dette er en boskett; et hageelement som blir spesielt populær i barokken, en festplass i en arkitektonisk form, som skåret ut av en treklynge. Bosketten på Stenberg er kontrastert av lysåpen engmark med glissen løvskog. Plasseringen

¹⁵⁶ StaH, Skifteregistreringsprotokoll 1812-1869 for Vardal No.22, Fol 46b. Takk til Ingrid Enger Foss for lån av den transkriberte teksten.

tyder på at den er fra Stenbergs *fête champêtre*-periode: Den ligger så å si oppå grensen til Sukkestad, og er da rimeligvis fra tiden før denne grensen ble interessant, altså mens Stenberg tilhørte eller nettopp hadde tilhørt Sukkestad. Festsalen er utsøkt plassert. Stenbergtunet lå som et pittoresk bakteppe, som den inkarnerte norskhet med en tømret liten stue og ditto fjøs. På den motsatte siden var utsikt over den brede, fete bygda med Sukkestadsgodset, Hof kirke og prestegård. Størstedelen av all denne rikdom og herlighet tilhørte denne familien. Og det meste av det som hadde skjedd av utvikling og forbedring de siste decennier, skyldtes dem. Det var i sannhet en sublim utsikt.

Friedrich Sommerfeldt og Ingeborg Hage Irgens

Friedrich var Christians og Anne Sophies yngste bror og skulle komme til å bli den siste sorenskriveren i dynastiet. Han studerte ved København universitet og fikk sorenskriverembetet over Toten, Vardal og Biri i 1787. Han giftet seg i 1788 med Ingeborg Hage Irgens,¹⁵⁷ datter av sognepresten i Salsten i Troms.¹⁵⁸ Friedrich var sorenskriver frem til sin død i 1801. Ekteparet fikk ingen barn, og det er få opplysninger om deres forhold til Stenberg, men det finnes to viktige dokumenter; en åstedsprotokoll fra 1796¹⁵⁹ og en auksjonsprotokoll fra 1801.¹⁶⁰

Det siste året sorenskriveren levde, bodde det 23 personer på Stenberg.¹⁶¹ Han var da 45 år, og hans kone 33. De hadde ingen barn, men hustruens 17 år gamle niese, Birgitte Marie Angel bodde også hos dem.¹⁶² Muligens vokste hun opp her, det var vanlig for barnløse å ta til seg slektninger fra mer barnrike familier. Sorenskriveren hadde en ung skriver og en skriverdreng, syv tjenestefolk, hvorav tre mannlige og to kvinnelige, samt tre husmannsfamilier med jord. Altså en solid husholdning, men på ingen måte overdådig.¹⁶³

¹⁵⁷ Ingeborg giftet seg annen gang med assessor Moss, og døde som enke etter ham i Christiania. Arne Amundgård "Om Fredrik Andreas Sommerfelt" MjK, TM,061.

¹⁵⁸ <http://home.no.net/salsten/kirke1.html> (15.mars 2007). Det bodde flere Irgens på indre Østland. Ën var gift på Ringsaker prestegård <http://digitalarkivet.uib.no/cgi-win/webreg.exe>, (15.mars 2007) (- med den av Tryggve Andersen for alltid utskjemte pastor Bergh; eller Lind, som han heter, *I Cancelliraadens Dage*. Da må det for balansens skyld også nevnes at f. eks Christiane Koren faktisk skriver veldig varmt om sin gamle venn pastor Bergh.)

¹⁵⁹ StaH, Åstedprotokoll 1 for Toten, fol. 328.

¹⁶⁰ StaH, TVB, Auksjonsprotokoll nr 3 1789-1806 fol. 655a

¹⁶¹ <http://digitalarkivet.no> Folketellingen 1801 for Toten (15. mars 2007)

¹⁶² Ibid. Ved samme folketelling er det er en familie Angel Irgens i Lesja, som kanskje er hennes familie.

¹⁶³ Ibid. Til sammenligning var det ved samme folketelling 109 personer på prestegården under prost Borchrewinck. På Sukkestad under amtmann Christian Sommerfelt og hans andre kone Anne Sophie Hagerup, var det 78 personer.

På et regionkart fra 1794 er Stenberg kategorisert under "Nogle udmerkede Rydningspladser".¹⁶⁴ De øvrige kategorier er "Frivillige Sætegaarde", "ufrie Sætegaarde" og "Bønder Gaarde". Anne Sophie hadde solgt til broren Friedrich tre år tidligere, og sannsynligvis var rydnings- og byggearbeidene nå godt i gang. Jeg har saumfart kartet, men ikke funnet en eneste annen *udmerket rydningsplads*. Det kan derfor se ut som det er opprettet en egen kategori for Stenberg alene. Det kan være flere grunner til det. Én grunn kan være at karttegneren var rittmester og premierløytnant Niels Stockfledt Darre,¹⁶⁵ fra gården Billerud i samme sogn,¹⁶⁶ og nå gift til av Kraby,¹⁶⁷ en annen av bygdens store gårder. Han har altså tilhørt samme krets som Sommerfeltene og må ha vært meget godt kjent med Stenberg og hva den måtte ha hatt av herligheter, så han syntes den måtte nevnes, selv om den ikke var en ordentlig gård ennå. Som en *hommage*; til Friedrich, til Anne Sophie, til Sommerfeltene eller kanskje til det kjære utfluktsstedet Stenberg.

Før Friedrich Sommerfelt var det ikke noe jordbruk å snakke om på Stenberg. Den ekstensive driften med beitedyr og sæterdrift skapte det pittoreske landskapet, og hele dette området kunne nyttes estetisk. Det var et pastoralt landskap; en preagrar idyll. Friedrich ville kultivere denne jorda innenfor rammene av samtidens estetikk.

Når utmark skal kultiveres til innmark blir det nødvendig med gjerder som holder dyra ute. Ordet hage betyr jo på alle språk det samme som hegn, innhegning, å hegne om; altså vern. Ordet gjerde er etymologisk det samme som gard, garden, garten, guard osv; altså også vern. Gjerder og hekker var et viktig element i landskapshagen. Det usynlige gjerde; en *ha-ha* eller *a-ha*, ble brukt for å trekke det utenforliggende landskapet inn i hagen. Det synlige gjerdet kunne vektlegge nyttefunksjonen og bruke det dekorativt, nettopp ved å understreke det rustikke eller det pittoreske.

På kartet fra 1806 er det steingjerder langs bygdevegen. Disse murene står fremdeles i dag; *illustrasjon 14*. Det er et arbeid som har tatt flere år, så det er rimelig å tro at Weidemann ikke har rukkit dette allerede, men at det er Friedrich Sommerfelts verk. Sommerfelts park har med andre ord gått helt ned til veggen. Følger man gjerdene på kartet går det fram at store deler av arealet har hatt gjerder som skulle holde dyra utenfor. Parkområdet har vært stort. Det strekker

¹⁶⁴ Gunnerus, N.S. Darres kart, 1794.

¹⁶⁵ Anne Sophie Boyesens mor, altså Anne Sophies oldemor, het også Stockfleth.

¹⁶⁶ Lauritz Weidemanns bror Christopher skal senere komme til å kjøpe Billerud etter familien Darre.

¹⁶⁷ <http://digitalarkivet.no> Folketellingen 1801 for Toten. (15. mars, 2007). "Blandingsekteskapet" mellom den kondisjonerte Darre og storgårdsdatteren på Kraby var meget kontroversielt. Det er flere historier rundt dette i erindringslitteraturen. Se Elise Aubert, *Dage som svandt* og Jens Raabe *En storbygd*.

seg fra begge sider av alleen, nordover til skogen og sydover til Sukkestads grense. Skigarden diagonalt over Badstujordet, viser at området med bosketten også hører til parken. Området ble slått jevnlig for å brukes til fôr gjennom sommeren, og det ga det rette velpleide uttrykket. Løvtrærne var av ulike slag og ble stammet opp og sannsynligvis også lauvet, som det heter her, eller styvet. Delvis for fôret sin del, delvis for å gi godt nok lys og vekst til enga og sannsynligvis også delvis av estetiske årsaker.¹⁶⁸ Trærne fikk dermed det lette og luftige preget og de høye kronene som vi kjenner fra rokokkomaleriene.

Valg av typen gjerder har nesten gitt seg selv. Tilgangen på byggemateriale ble upåklagelig etter hvert som de begynte å rydde jord. Det finnes ikke én steinrøys på Stenberg, så alt har blitt brukt i steingardene. Steingjerder er svært arbeidskrevende, men det er også det overlegent mest solide. Skigarden er rask og lett å sette opp, men den tæret voldsomt på skogen på dette tidspunktet, og den er svært så forgjengelig. Den har derfor vært brukt som en midlertidig løsning.¹⁶⁹

Åstedsprotokollen forteller at sorenskriveren bygget hovedbygningen, et sekundært bolighus, stabbur, stall og fjøs, hus til sau, gris og høner med skåle i samme bygning, vognhus, vedhus, bryggerhus, redskapshus, badstue og smie. Hovedbygningen, stabburet og smia er det som står igjen i etter ham. Sannsynligvis også det som nå heter amtmannens lysthus. Det er på plass allerede på 1806-kartet. Der ser vi også at tunet er bygget opp som et tradisjonelt firkanttun. Dessverre ser vi ingenting om hagen nærmest husene, men vi ser hvor den har vært: Den store vinkelen sør og øst for hovedbygningen er helt blank, som om det skulle vært fulldyrket åker. Det kan det naturligvis ikke være så tett inn på husene. Det er sannsynlig at Weidemann her har satt i gang en full omlegging av Sommerfelts hage. Med andre ord har Sommerfelt pryde- og nyttehage ligget i området der dagens innkjørsel går. Det er jo også den klart beste plasseringen for en hage, rett mot sør og med full sol i et åpent landskap.

Da sorenskriveren døde i 1801, holdt enken frivillig auksjon på Stenberg og solgte gården med så å si alt av innbo og løsøre. I auksjonsprotokollen får vi vite at fra *havehuset* ble det solgt ”11 rødmaledede Vinduer til Muld Bænke og ti umalede ditto”.¹⁷⁰ Jeg kan ikke finne dette hagehuset på 1806 kartet, og heller ikke i takster. Det har sannsynligvis stått i den samme pryde- og nyttehagen. Mullbenker, eller mistbenker, ble helst lagt inntil husveggene; gjerne til

¹⁶⁸ Wilse, *Spydeberg præstegield*, § 12.

¹⁶⁹ Gjerding og vedlikehold av gjerder er sannsynligvis det arbeidet som opp gjennom historien har kostet bonden mest arbeid. Derfor bruker både Wilse og Sommerfelt relativt mye plass på å diskutere de ulike innhegningers fordeler og ulemper i sine jordbrukslærer og topografiske beskrivelser.

¹⁷⁰ StH, TVB, Auksjonsprotokoll III, 1789-1806, fol 675.

hovedhuset, som på Sukkestad, på Christopher Hammers Mellbostad¹⁷¹ og på J. N. Wilses Spydeberg prestegård.¹⁷² På Stenberg er de imidlertid *umalede* og *rødmalede*, noe som tyder på at de har stått ved en umalt og en rødmalt uthusbygning, og helt sikkert i hellingen mot sør. Altså har også bakken på sørsiden av uthusbygningene, det som i dag er Bleikevollen, også hørt til hagen. Det at det i det hele tatt fantes mistbenker og såpass mange av dem, tyder definitivt på et hagebruk på et ordentlig nivå.

Terrassen bak huset befinner seg også innenfor den hvite flekken på kartet. Det er flere grunner til å tro at dagens skarpt skårne terrasse er Weidemanns, og at Sommerfelts hage ikke har hatt terrasse, men en slak gresskledd bakke fra husveggen og ut i parken.¹⁷³ Det var slik idealet for landskapsparken var i Friedrichs tid, og det ser ut til at hans personlige smak har gått mot den mer *naturlige* estetikken. Denne slake bakken kunne den gang nås bekvemt fra tunet, langs den nordre kortveggen på huset. Det var ingen direkte utgang fra huset til hagen, derfor er det sannsynlig at dette fine området var planlagt å være mye lettere tilgjengelig enn det ble etter senere omlegginger.

Det skjedde mye med terrenget da tunet skulle fylles ut. Det ga blant annet en dårligere avslutning på den gamle alleen. Det ble brattere enn godt var, og alleen har antagelig fått en ny og krappere sving opp mot tunet enn hva den burde ha hatt. På kartet kan det se ut som det er plantet inn fire yngre allétrær for å gi den en ny avslutning. Innkjørselen var med andre ord ikke god, og det er sannsynligvis årsaken til at den senere flyttes. Dermed måtte også Sommerfelts pryd- og nyttehage vike.

Den gamle alleen går som nevnt tidligere, diagonalt gjennom parken. Lønnene har vært kraftig beskåret, det kan vi se både av kartet og på trærne i dag. Dette er et typisk barokk trekk som Fr. Sommerfelt sannsynligvis har fortsatt med, siden beskjæring fremdeles var uløselig knyttet til allébegrepet. Trolig har trærne først fått vokse fritt da alleen mistet sin status som atkomstvei, og ble et løsere element i landskapshagen.

På kartet ser vi også restene av den lille, slingrende alleen ned til amtmannshaugen. Den er sterkt redusert og har falt ut av sin sammenheng. Opprinnelig må denne ha vært lenger, hatt en annen begynnelse og stått i en annen forbindelse enn den gjør nå. Den har ikke vært snorrett. Den følger bekkeleiet og det naturlige terrenget. Amtmannshaugen, som mest sannsynlig er alleens endepunkt, er ikke markert som en haug og heller ikke som en sirkel, noe karttegneren

¹⁷¹ Gunnerus, XA, HA, kart 37 og 38

¹⁷² von Essen, "Spydeberg prestegårds hage; Rapport", 16.

¹⁷³ Se kapittel 6, om "terrassen",

er nøye på ellers. Det kan derfor hende at haugen er bygget mer opp i ettertid. Trærne i den lille alleen er tegnet som løvtrær, men mye mindre enn i hovedalleen. De er tegnet med den karakteristiske oppstammede formen som viser at de har vært beskåret. Det er spesielt interessant, med tanke på den slingrende formen alleen har, og den ikke-geometriske avslutningen. Det tilstrebes en naturlighet, men samtidig holdes det i sjakk. Det er almen som dominerer alleen i dag, og det er rimelig å tro at det også var det opprinnelige plantemateriale. De er markert som unge trær, og er med andre ord plantet av Friedrich. Almen blir ikke så gammel, men frør seg svært lett. Trolig er dagens allé selvsådd og så utvalgt til allétrær og stammet opp i museets tidligste fase.

På kartet er gravhaugen, som på dette tidspunkt ikke er en gravhaug, plantet til med ganske store graner. Haugen er tegnet med en markant rund form. Granene vokser på toppen og et stykke ned over haugen på en slik måte at det viser at plantingen har en tilstrebet form; en sirkel. Rundt gravhaugen er det engmark og på baksiden glissen løvskog med engmark under. Den mørke, granvokste haugen har stått tydelig fram i landskapet i sterk kontrast til den mykere, lysere og åpne engmarka bak. Granene er store, men mindre enn granene i skogen, så de er mest sannsynlig fra Anne Sophies tid eller noe eldre. De har samme størrelse som granene i bosketten. Med disse komponentene; granbevokst, sirkulær haug, ligger det an til en perfekt *snejlehøj*. Det er riktignok ikke tegnet inn noen snegle, altså spiral, men karttegneren ser ut til å være konsekvent ved ikke å tegne stier som ikke er vesentlige for allmenn ferdsel. Det er ikke tegnet inn én sti i parken, noe det selvsagt har vært. I kapittel 6, om gravkapellet, viser jeg hvordan Weidemann senere omarbeidet haugen slik at spiralen ble ødelagt.

Dammen ved foten av haugen er ennå ikke blitt en dam. På kartet er den en myr som bekken renner ut fra. Dammen er altså anlagt senere.

Selv om Friedrich Sommerfelt har vokst opp med Stenberg som pittoresk kulisse for familiens fester og utflukter, er det noe ganske annet å bygge en embetsmannsgård her. Bare navnet Stenberg sier jo sitt. Her var det høyt, bratt, steinete, lite oppdyrket, skrin jord, dårlige veger og langt til folk.¹⁷⁴ ”Alle andre”, som det heter, har plassert seg nede i den brede, fruktbare bygda. Der ligger de store, gode gårdene langs Lenaelva eller i hellinga ned mot Mjøsa, med utsikt vestover til Nes og Helgøya, hvis de da ikke har sikret seg den luneste plassen inne i Totenvika. Friedrich Sommerfelt har hatt like gode muligheter til å velge som sine brødre, så Stenberg er ikke noe han har måttet ta til takke med. Tvert i mot har han aktivt valgt seg dit.

¹⁷⁴ Matrikkelen av 1723 sier ”Skyld 1 skinn. Skog til fornødenhet. Måtelig jord. Skarplendt. Sår 1t. 1sk. Bygg, 4 sk. Havre. Føder 1 hest, 4 naut, 6 sauer.” Avskrift, MjK.TM060.2

Det er overraskende og interessant at de estetiske kvalitetene veier så tungt i forhold til de rent produktive.

6. Stenbergparkens utvikling.

Lauritz Weidemann ble født på Sukkestad i 1775, som eldste sønn av Maria Sommerfeldt og Laurs Weidemann. Som nevnt tidligere var Maria en søster av Friedrich, Anne Sophie og Christian. Hun giftet seg godt under sin stand, men de *måtte*, som det heter. Lauritz var til og med allerede født da vielsen fant sted,¹⁷⁵ så graviditeten har vært skjult helt til det siste, og det må ha vært en skikkelig skandale. Etter giftemålet var faren Laurs prokurator i flere år i København og fikk først etter påtrykk fra rentekammeret, og høyst sannsynlig Marias familie,¹⁷⁶ en fogdstilling; først i Råbygdelaget i 1783, deretter i nabofogderiet Nedenes i 1788.¹⁷⁷ Lauritz hadde altså sine tidligste barneår i København, men hovedsakelig har hans oppvekst vært på Sørlandskysten, med Arendal som nærmeste by.¹⁷⁸

Lauritz tar latinsk-juridisk embetseksamen ved København universitet i 1793, 17 år gammel, har deretter noen år på Sørlandskysten i ulike embeter, og avanserer raskt.¹⁷⁹ I 1797 gifter han seg med Ditlevine Marie Qvist, datter av en tidligere fogd i Nedenes, Ditlev Qvist; *illustrasjon 13*. Fogden med familie hadde bodd på Sandstø i Øyestad,

*”...hvor han slo stort på, hentet fruktrær fra Holland og førte hus som en lensgreve. Han var meget populær, og det vakte sorg og bestyrtelse da det viste seg at han hadde stor kasseangel. Han ble dømt til å betale staten 12 000 riksdaler, og døde på Akershus i 1782”.*¹⁸⁰

Ditlevine var fire år da faren kom på Akershus og åtte år da han døde, så hun må ha hatt en hard oppvekst.

I folketellingen 1801 er det unge ekteparet Weidemann å treffe på Søndre Søndmør,¹⁸¹ hvor han er sorenskriver, men året etter har han fått samme embete i Toten, Vardal og Biri. Da er Stenberg allerede solgt, så han går til odelssøksmål. I mellomtiden bor de på Sukkestad hos

¹⁷⁵ Lars F.H. Weidemann, *Stamtavle over slekten Weidemann* (Tr.h: A.Holbæk Eriksens bogtrykkeri, 1892), 11. Både fødsel, vielse og dåp fant sted på Sukkestad i løpet av fire hektiske uker, førjulsvinteren 1775. Det må være den tiden det har tatt å få tak i faren og/ eller kongebrevet.

¹⁷⁶ Det er vel rimelig å tro at påtrykket kom fra slottsfogden; Poul Bukiær, gift med Marias søster Dorthea.

¹⁷⁷ Hårstadsveen, ”100 år med Weidemanns”, 26. Laurs Weidemann etterfulgte fogd Dahl, som søkte avskjed etter Lofthuus-opprøret. Se Henrik Wergelands omtale av saken: ”Opløb i Arendal mod Salvesen. Militairet maa atter paa benene”. *Samlede skrifter*, d IV, bind 4, 1841-1843, 130:

<http://www.dokpro.uio.no/wergeland/WIV4/WIV4003.html#TID2007> (2. november 2007)

¹⁷⁸ I folketellingen 1801 er den da 59 år gamle fogden bosatt i Øyestad sogn på gården Stranda under Asdal. Hans kone, som da er 46, er midlertidig i København, sannsynligvis hos søsteren Dorthea Bukiær. Seks barn mellom 3 og 24 år bor hjemme. Den eldste, David, arbeider som prokurator, altså sakfører. <http://digitalarkivet.no>. Folketellingen 1801 for Øyestad. (15. mai 2007).

¹⁷⁹ Hårstadsveen, ”100 år med Weidemanns”, 28

¹⁸⁰ Einar Diesen, *Slekten Herlofson gjennom 400 år; en sørlandskronike*. (Oslo: 1973), 21

¹⁸¹ <http://digitalarkivet.no> Folketellingen 1801 for Borgen i Møre og Romsdal. (15. mai 2007).

onkelen, amtmann Christian Sommerfelt og hans annen kone, Anne Sophie Hagerup.¹⁸² De får god tid til å planlegge det nye Stenberg mens saken pågår; i 1804 får han skjøte, og de kan endelig flytte inn.

Det er en mer alvorlig tone i dette ekteparets liv enn i de forrige generasjoner. Lauritz har delvis vokst opp i ”mådelige omstendigheder”.¹⁸³ Selv om faren etter hvert arbeidet seg opp til en respektert mann i amtet,¹⁸⁴ er det rimelig å tro at familien har merket det sosiale spranget til morens slekt på Sukkestad. De har også vært nødt til å leve med den uheldige starten ekteskapet fikk. Ditlevine på sin side, var vanæret og sosialt deklassert, og fikk vel det beste ekteskapstilbudet hun kunne håpet på. Hennes søster Herlovine ble ikke gift og flyttet etter morens død til Stenberg som jomfru Qvist og barnas guvernante. Ekteparet Weidemann måtte kjempe for sine stillinger. Det er tungt å rette opp fedrenes synder, men ved utrettelig arbeid, uklanderlig livsførsel, og helt bokstavlig stein på stein, bygger de sitt Stenberg og sin nye posisjon.

6.1 Weidemannepoken

Weidemanns gjør på ingen måte skam på familiens stolte hagetradisjoner, men gir dem en ny form. Sannsynligvis er det den nye innkjørselen som definerer det nye hageområdet. Friedrichs pryd- og nyttehage måtte raseres, og den sublime atkomsten ble ofret til fordel for en praktisk og behagelig innkjørsel. Samtidig reduseres det kombinerte park- og slåtteearealet og oppgraderes til fulldyrket jord. Selv om Weidemann i likhet med sin onkel Friedrich hadde fast inntekt, var hans økonomiske situasjon tross alt en annen. Det er sannsynlig at han ville ha mest mulig ut av gården. Han tar bl.a. hele parkens nedre del til åker og beite. Nydyrkingen har pågått over flere tiår. På et regionkartet fra 1827,¹⁸⁵ kan det se ut som det fremdeles er den gamle alleen som er i bruk, og at deler av Sauhagan og Øverjordet er oppdyrket.

Omrammingen av hagen

Det mest markante innslag i Weidemanns hage er de solide steingjerdene. De omkranser den som en festning, det er til og med paviljonger utformet som små hjørnetårn; *illustrasjon 13 a og b*. Hagen ble avgrenset fra resten av gården på en helt annen måte en tidligere.

¹⁸² Weidemanns sorenskriverpapirer er datert på Sukkestad i denne perioden.

¹⁸³ Hårstadsveen, ”100 år med Weidemanns”, 26.

¹⁸⁴ Dagfinn Mannsåker, Gustav Sætra, ”Lauritz Weidemann” i *Norsk biografisk leksikon*, 2004-utgaven

¹⁸⁵ GeoO, Ltn Finkenagens kart.

Oppmålingene fra 1932 og 1942 er enige om at det går et stisystem langs muren rundt hele hagen, men enes ikke helt om hvordan. Jeg skal forsøke å rekonstruere dette systemet. I illustrasjonene 14-30 og billedtekstene er det flere detaljer.

Langs tre av rektanglets sider er terrasseringen tydelig, og trolig har terrassen vært til å spasere på.¹⁸⁶ I staudehagen er det svake spor etter to trapper ned til neste nivå, hvor det har vært en trerekke. Det er trolig disse vi ser på prospektet fra 1830. Der står en liten rekke av store, *eldre* trær. Altså må de ha vært fra Friedrichs eller helst Anne Sophies tid. Weidemanns har latt dem vokse fritt, eller de fikk vokse fritt av seg selv mens Stenberg ventet på den nye eieren. De to lønnene som står her i dag er sannsynligvis etterkommere etter trærne på prospektet. Trolig har det vært en enkeltrekke, som opprinnelig har stått ved foten av den terrasserte stien.¹⁸⁷ Dagens sti er blitt for trang; antagelig fordi trærne som flankerer den er nyere og tilfeldige oppslag.

Langs gjerdet i syd kan jeg ikke se spor av noen sti. Som vi skal se senere har det nok gått en vei her, men den er helt forsvunnet i dag. Noen full trekke som 1932-kartet foreslår, tror jeg ikke på. Det finnes ikke spor av noe slik på 1942- oppmålinga. Mot sør har det nok også vært viktig å slippe inn lyset til engmarka. Parkområdet ble, som nevnt i forrige kapittel, slått, og trærne ble stammet opp og styvet.

Nederst i hagen er stien bygget høyt opp som en festningsvoll, langs steingjerdet mellom de to hjørnetårnene. Den treffer den lille alleen i hagens midtakse, sannsynligvis anlagt til samme tid for transport til og fra Store firkanten, den nederste del av Friedrichs park som Weidemann nå valgte å dyrke opp. Ved den lille alleen starter kanalsystemet, som er oppdaget på 1942- oppmålinga. Birger A. Lies skisse i Magne Bruuns arkiv viser at det var flere epletrær her, men de viser ingen innbyrdes sammenheng. Han har tolket dem inn i et system av kanaler, eple og syrin, noe som virker rimelig å gjøre på bakgrunn av skissen. Men det er mer sannsynlig at spasérgangen har gått *mellom* epletrærne, med kanal på hver side. Det er fristende å sitere Rousseau igjen her:

¹⁸⁶ Den terrasserte stien er helt flat og jevn, hvilket tyder på at den ikke har hatt noe omfattende rotsystemer som har ødelagt formen. Det ville heller ikke vært klokt å plante trær så tett ved steinmuren.

¹⁸⁷ Det er et ujevnt område, noe som kan tyde på tidligere beplantning med stort rotsystem; en trekke.

Vi gikk ad tusen omveier mot havens nedre del, der jeg fant alle vannets løp gjenforenet i en vakker bekk; den sildret rolig mellom to rader av gamle piler som var blitt beskåret ofte. Deres uthulte og halvveis bare kroner dannet en slags vaser der det (ved hjelp av det tidligere nevnte kunstgrep) vokste tette klynger kaprifol, hvorav en del slynget seg rundt grenene og den andre svingte seg med eleganse ned langs bekken.¹⁸⁸

Fra amtmanninnens lysthus går en bred sti opp til porten i hjørnet, men de to oppmålingene tolker allébeplantningen ulikt. 1932-oppmålingen har full allé med store løvtrær. Lie har ikke registrert et eneste tre, ikke en gang de som *må* ha stått her og står den dag i dag. Trolig har 1932-oppmålingen tolket en allé ut fra rester, og jeg er enig i den tolkningen. Det er fremdeles enkelte spisslønn her. Fra labyrinten og opp er det tydelige rester etter to parallelle stier med allébeplantning i mellom. Dette er også med på 1932-oppmålingen.

Den siste muren, i hagens øverste kant på nordsiden av huset, har på 1932-kartet en svakt skrå vei fra den gamle alleen til porten i hjørnet. Det er rimelig at denne veien ble brukt for å kjøre inn avlinga fra Store firkanten. Lie har ikke tegnet noen slik vei. Dét har på sin side Magne Bruun, og han har det trolig fra 1932- kartet. Ingen av dem har tegnet inn noe *terrassert* stisystem her, men det er svake rester etter det, på tre nivåer, slik at det nordvestre hjørnet ”går opp”.

I stedet for allé har Lie har tegnet inn stikkelsbærhekker flere steder. Noen steder er det sannsynligvis en registrering, andre steder forsøk på en rekonstruksjon. Det vokser fremdeles stikkelsbær på noen av disse stedene og på flere andre steder, men det er ikke sannsynlig at de står på sin opprinnelige plass. Det korrekte ville vært å ha stikkelsbærhekk oppå muren, slik Christian Sommerfelt foreskriver i sin hagelære. Schnitler beskriver hagen som ”...omgit av stenvmur, hvorpå berberis og stikkelsbær...”.¹⁸⁹ På prospektet fra 1830, er det ikke slik, men der er nok muren ganske ny, så hekken kan ha blitt plantet senere.

Vannet

Vannet må ha spilt en betydelig rolle i Weidemanns hage. For det første gravde han ut dammen, og den har trolig vært utnyttet dekorativt der den ligger ved foten av gravhaugen, rett under barnegravene hvor det nok har stått en enkel benk, slik at man hadde utsikt over dammen fra den. Dessuten var den brukt som fiskedam. Stenberg hadde tinglyst leveringsplikt av levende fisk fra en eiendom ved Einavatnet¹⁹⁰. Det er sannsynlig at dammen har vært oppdemt, både for estetikkens skyld og den praktiske nytten, slik at det kunne slippes vann når det var

¹⁸⁸ Rousseau: *Julie*, bind II, 97.

¹⁸⁹ Schnitler, *Norske hager*, bind II, 206.

¹⁹⁰ Fra eiendommen Fiskevollen. John Åge Gjestrum, manuskript, TM 061.2, MjK

behov, enten til pryd ved festdager eller til nytte i hverdagen. Ved bredden av dammen står en gammel ask med merker etter beskjæring. Asken har noe av den hengende formen som var ettertraktet ved vannspeil for å fremelske en melankolsk stemning. Hengepil var idealformen og var et populært valg for den med smak mot det mer eksotiske, men ask er jo selve urtreet i norrøn mytologi og er et mer opplagt valg for den etnisk orienterte.

Langs innkjørselen, på hver sin side av bekken, lot Weidemann sette opp to nesten identiske stuer, den ene var en tidligere husmannsstue, til rullebu og bryggerhus;¹⁹¹ *illustrasjon 17*. Det var en omtenksom og dekorativ plassering av to nødvendige funksjoner, som lettet arbeidet med matlaging og klesvask betydelig.

Inne i hagen gjør ikke bekken mye av seg i dag, den er kamuflert av småskog og kratt. Terrenget og steinsettingen ved bekkens inngang, tyder imidlertid på at det har vært en liten dam her også; *illustrasjon 18a og b*. Det ser ut til å ha vært et eldre og atskilling lenger brohode, så den opprinnelige broen må ha gått over hele dammen. Det stemmer bedre over ens med dimensjonene på parken enn dagens lille kineseri, som blir veldig puslete i forhold til de tunge gjerdene og de kraftig markerte linjene i parken for øvrig.¹⁹² Det er mye som tyder på at stien har stoppet rett etter broen. Da må det ha vært et anlegg her som var verdt å betrakte fra en benk; allerhelst et vannspeil. Som vist over er trolig denne stien og lønnerrekken av eldre dato, og har da sannsynligvis hatt en barokk avslutning, for eksempel en hekk i hesteskoform. En avsluttende benk må ha en bakgrunn.

Litt lenger nede i bekken lot Weidemann oppføre en kvern.¹⁹³ Å legge kvernen inne i hagen betyr at han utnytter den dekorativt som et pittoresk hageelement og at den var ment å skulle sees før man snublet over den. Den øverste delen av bekkedalen må derfor ha vært mye mer lysåpen enn i dag. Karttegnerne er ikke helt enige om eksakt hvor kverna har stått, og jeg kan heller ikke se det i dag, men trafikken mellom badstue, kvern og stabbur måtte være hensiktsmessig, så plasseringen bør ses i sammenheng med den brede stien på tvers i anlegget som er helt meningsløs i dag. Her må hestetrafikken ha gått. Det er også rester etter en ganske stor plass ved enden av denne stien, som kan tolkes som en snuplass for hesten.

Avslutningen på bekken har vært vanskelig å tolke. I et så gjennomarbeidet anlegg som dette er det logisk at vannet ble utnyttet i et siste arrangement før det forsvant ut av hagen. Med

¹⁹¹ StaH: Ekstrarettsprotokoll (branntakstprotokoll) TVB, nr 4: 1826, fol.343

¹⁹² Dagens bromodell kom sannsynligvis under Weidemannbarnas periode; se kap. 6.2.

¹⁹³ Kan være det "Vandhus" som er nevnt i taksten fra 1805: StH Åstedsprotokoll for Toten, nr 2, fol. 344. Betegnelsen "kvern" er ikke nevnt i takstene fra 1796, 1805 eller 1826.

opparbeidingen av den nederste jordvollen ble terrenget under vollen svært dypt, og alt lå til rette for en kanal her også. Kanalsystemet i amtmanninnens del er en god avslutning og en fin utnyttelse av vannet, men den ligger på feil side i parken i forhold til bekken. Og i mellom kanalsystemet og bekken ligger to alleer og en stor haug som stenger for vannet. Til tross for disse tilsynelatende hindringene mener jeg det opprinnelig var en vannforbindelse her, og at det har stått vann hele veien mellom de to lysthusene. Alleene er ikke til hinder for det, det kunne bare graves en steinsatt grøft. Og den store haugen som stenger for denne hypotesen, kan være sekundær. Den tørrlagte gropa etter amtmannens dam, ville for eksempel være et opplagt sted å tømme løv. Etter hundre år med dynger av løv kan haugen ha blitt så stor som den er i dag. Med et vannsystem nederst i hagen blir den høye festningsvollen logisk. Det gir også en mye bedre avslutning på filosofgangen og forklarer den nokså klønete stien mellom filosofgangen og amtmannens lysthus. Stien er forsvunnet i dag, men finnes på begge oppmålingene. Med et vannspeil mellom stien og festningsvollen blir den plutselig ikke klønete i det hele tatt, men følger vannkanten frem til paviljongen; *illustrasjon 19 a og b*.

Kanalene på amtmanninnens side, *illustrasjon 20 a og b*, har trolig fått vann fra kjøkkenhagen. Der skal det ha vært en dam,¹⁹⁴ noen sier en tønne,¹⁹⁵ sannsynligvis begge deler til ulike tider. Vannet skal ha blitt ført i ei renne som i følge tradisjonen skal ha kommet fra bekken bak gravhaugen, under låvebrua, skrått over jordet og ned i kjøkkenhagen. Renna sees på prospektet fra 1806, men denne renna går bestemt ikke *fra* gården, den kommer ovenfra og går *til* gården. Det kan selvsagt være prospektmalerens feil. Eller vannet kan ha kommet fra Sleppbekken, og det som ser ut som en krøttersti på 1806-kartet er kanskje en bekk som så går over i en vassrenne langs fegata som er merket på kartet. Uavhengig av prospektmalerens kunnskaper om perspektivet: Vannet har i hvert fall kommet ned i kjøkkenhagen, og har trolig rent videre i et kunstig grøftesystem ned til kanalene. Det går tre parallelle grøfter gjennom labyrinten. Birger A. Lie tolker dem som deler av labyrinten, men de er altfor smale og dype til å ha vært gangstier. Det er mer sannsynlig at de er vannveier. De forsvinner omtrent ved kanalene. På tvers av kanalene, på begge sider av kjempegrana, har det også gått grøfter som forbinder vannet mellom kanalene og ut av hagen, gjennom steingjerdet. Det er svært sannsynlig at de har benyttet seg av kanalvannet for å vanne kalvene på "Nahydas gods". Navnet er nok delvis humoristisk ment, og spiller på at Nahyda har tilbrakt mye tid der. Men

¹⁹⁴ MjK, TM 234.70, Notat fra samtale med Jens Stenberg.

¹⁹⁵ MjK, TM 234.70, Nedskrevet intervju med Hilda Myrvang.

det forteller kanskje også at beitet har hatt en estetisk funksjon, sannsynligvis i den pittoreske tradisjonen; en rest av den pastorale landskap fra Sommerfeltens tid.

De øvrige hageelementene

Den gamle alleen er et element fra Anne Sophies periode eller ennå tidligere. Den består av spisslønn og var opprinnelig formklippet. Den går diagonalt gjennom hagen, men fikk en for bratt og krapp avslutning da gårdstunet ble anlagt, så Weidemann valgte altså å flytte innkjørselen. Da ble alleen degradert til et element i parken, klippingen opphørte kanskje nettopp på dette tidspunktet, og trærne fikk vokse fritt. En allé er et typisk barokk hageelement og under barokken var den alltid formklippet. Alleen styrer blikket ut av anlegget og fanger inn omgivelsene og utsikten. Landskapshagen hadde det samme forhold til omgivelsene som barokkhagen: "The garden must call in the country", som Alexander Pope uttrykte det. Alleen på Stenberg har ikke denne funksjonen; dette prinsippet fungerer ikke i det bratte terrenget. Her blir den mer som en løvgang; en grønn tunnel, men ikke helt tett. Hovedbygningen ser helt klart mest imponerende ut når man kommer fra den gamle alleen. Den virkelig troner over, i *stille storhet*, og kom man kjørende, kunne den bare skimtes mellom det flimrende grønne. Men alleen holder på den største hemmeligheten helt til gjesten er fremme, og det sublime landskapet åpenbarer seg.

Den lille alleen ned til **amtmannshaugen** var fra Friedrich Sommerfelts tid. Den var mindre snorrett og fulgte det naturlige terrenget. Det er ingen grunn til å tro at dette ble forandret under Weidemann. Alleen endte på det som senere ble amtmannshaugen eller "fars haug". Den store plassen sør for alleen tolker jeg som en **festplass**, siden det er et element som mangler i parken, og siden veien ned hit i høyeste grad var representativ, opplevelsesrik og spektakulær: Gjennom hageporten via en blomsterhage, på en bro over en dam, forbi en kvern ved en brusende bekk, inn i en allé og til plassen som ligger mot sør og vest med vid utsikt over bygda og lett skygge fra de oppstammede løvtrærne. På Lies oppmåling sto det en klynge syrin her. Det kan være en rest etter en omramming av plassen, men syrin sprer seg lett og kan i og for seg komme fra et helt annet sted. I dag er festplassen så godt som forsvunnet. Det henger nok sammen med utviklingen i denne familien. Utover 1800-tallet ble det mindre og mindre behov for noe slik.

I dag går alleen snorrett mot amtmannshaugen; en liten rund haug, som kanskje har fått litt ekstra, kunstig oppbygging. Den har garantert hatt en mer pleid beplantning enn den har i dag,

det var et lysthus av osp, skriver Schnitler,¹⁹⁶ og den har minimum hatt et benkearrangement, ellers var det ikke noe sted å oppholde seg for amtmannen. Det er ingen spor etter noen vei eller sti videre herfra. Den lille haugen nedenfor skal i følge tradisjonen være en kattegrav, og er avmerket på Lies oppmåling.

Terrassen ligger innenfor omleggingsområdet på 1806-kartet, så vi kjenner ikke den opprinnelige formen. Den skarpt skårne terrassen; *illustrasjon 21*, hører ikke hjemme i en landskaps-hage av den typen Friedrich Sommerfelt anla, men i Weidemanns hage gir den mening. Weidemann ønsker en mer formell struktur nærmest huset. Dette er mønsteret utover 1800 tallet: Arkitektoniske former og en blomsterhage nær huset, den pittoreske parken lenger ut, og det sublime landskapet utenfor parken.

Weidemann har skåret terrassen ut i denne slake bakken, og gravd seg ned nesten på nivå med blomsterhagen. Flere år senere bygges en nordlig fløy på våningshuset: Folkestue, spisskammers og mjølkebu. Familien mistet dermed den lette tilgangen fra tunet langs nordveggen til terrassen og bakken ned mot lindelysthuset. Siden det heller ikke er direkte adgang fra huset, ble den trolig ikke mye brukt etter dette. På et postkort fra 1960 er det en smal trapp opp på sørsiden av terrassen og en bro mellom terrassen og den slake bakken. Begge er praktiske, men litt nødtørftige løsninger som ikke bærer preg av å ha vært tenkt fra starten. Trolig har det blitt en terrasse mest til pynt og det har sannsynligvis vært et blomsterbed her som kunne sees fra vinduet i dagligstuen. Det er ikke mulig å se spor etter dette i dag, men i nyere tid er det gjort reparasjonsarbeid på veggen og muren som kan ha slettet spor over bakken.

Blomsterhagen, *illustrasjon 22*, har bestått av minimum fire, antagelig flere riktig store bed. Det var et kvartersystem med to parallelle stier ned gjennom hagen; fra dagens staudehage ned til henholdsvis lindelysthuset og rondellen. To stier krysser 90 grader på disse igjen: Den ene kommer fra foten av terrassen, den andre forbinder lindelysthuset og rondellen. Jeg tolker derfor terrassen og kvarterene i sammenheng. Hele dette området ble sannsynligvis anlagt omkring 1806. I dag er hagen fattig på blomster, men de store og dype bedene med god matjord tyder på stor blomsterprakt. Det er ikke mulig å si sikkert hva de har hatt, men roser inngår i familiens potpurriblanding og mangler helt i hagen i dag.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Schnitler, *Norske haver*, 206.

¹⁹⁷ MjK. Samling av weidemannfamiliens oppskrifter i avskrift.

Det formale preget er i tråd med tidens hagemote. Humphrey Repton, som var den store engelske hagearkitekten etter Capability Brown, tar etter hvert avstand fra den grønneste landskapsperioden, hvor parken gikk helt inn til hushjørnene. Han anbefalte formelle hager og særlig blomsterhager nærmest husene. Fra slutten av 1700- tallet og inn i det nye århundre får også hageeierne tilgang til en mengde nye arter og sorter. Det blir en økende interesse for blomster, spesielt for eksotiske og interessante arter. I tillegg til de østasiatiske plantene kommer nå de amerikanske.

Som avslutning på blomsterhaven ligger **lindelysthuset** og **rundingen** eller rondellen, side om side. *Illustrasjon 24 a og b*. Det er noe forvirring med navnene på dem. Både Birger A. Lies oppmåling og Magne Bruuns registrering (som bygger på Lies) omtaler lindelysthuset som rondellen, mens det som i dag heter rondellen, kaller de rundingen. En rondell er et urgammelt hageelement, men var spesielt yndet i barokken. Den ble brukt til å samle kryssende ganger i det formale anlegget og som aksent i et sugende sentralperspektiv. Den kunne være fylt med lave hekker i broderimønster, et basseng og en fontene, den kunne være en boskett, eller som vi oftest ser den i dag; den kunne være et stort sirkulært blomsterbed sentralt plassert foran hovedbygningen og i midten av en rundkjøring.¹⁹⁸

Det er litt trangt mellom lindelysthuset og rondellen. De konkurrerer om plassen. Lindene er svært gamle, sannsynligvis fra Stenbergs første periode. Weidemann brukte lysthuset i en ny sammenheng; som fondmotiv for den ene gangen i blomsterhaven. Han trengte også en fond for den parallelle gangen. Her er hagen så bratt at det har vært helt nødvendig med et hageelement med god høyde for i det hele tatt å få en avslutning. Alt annet enn store trær ville forsvunnet i løse luften.

Rundingen er en fullkomment sirkulær spasérgang som sannsynligvis har vært gruset. Den skal være eksakt 100 alen i omkrets,¹⁹⁹ og er beplantet med spisslønn på innsiden av gangen. Det står igjen tre av de opprinnelige lønnene. De er stammet opp, men kronene ser ut til å ha vokst fritt og har stått som et grønt tak over en sirkulær søylegang. Det ser ut til å ha gått en trapp fra blomsterhagen og ned til rondellen. Det er så vidt synlig en oppmurt steinkant under gresstorven i rondellens øvre del. 1932-oppmålingen har tegnet inn åtte trær. 1942-oppmålingen har 14. Sannsynligvis er begge en fri tolkning. Derfor vil jeg heller tolke antallet til ti. Som nevnt kan også amtmann Sommerfeldt ha hatt en slik rundplanting av trær i sin landskapshage; ett for hvert barn. I familien Weidemann har det vært ti barn. Og siden

¹⁹⁸ Dunér og Dunér, *Den gyllene trädgården*, s.v. ”solrundning”

¹⁹⁹ Jon Åge Gjestrum: ”Stenberg gård og friluftsmuseum”, MjK. TM 061,2

rundingen er 100 alen i omkrets stemmer det godt med en beplantning på ti alen mellom hvert tre. Det skulle bli et tett og fint tak over en levende søylehall.

Lindelysthuset har trolig stått fra Sommerfeltenes tid. Tre av lindene har en størrelse og alder som tyder på at de er opprinnelige. De øvrige er nyere oppslag. Den ene linden står i et tilnærmet sentrum av en sirkel, med de to andre i omtrent lik avstand fra denne. Noen råtnende stubber har omtrent samme forhold til sentrum, slik at det er rimelig å tolke arrangementet til en sirkulær lindebeplantning på om lag åtte meter i diameter. Alle de eldste lindene er flerstammet og har vært klippet som hekk. Også den i midten. Altså har det *ikke* vært et lindelysthus, men en rondell. Dermed har vi antagelig forklaringen på navneforvirringen. Lindelysthuset var en rondell, men mistet trolig den funksjonen kanskje allerede tidlig i Weidemannepoken. Det sies at familien holdt andakter her.²⁰⁰ Da må det ha fungert som lysthus, med bord og benker. Navnet har allikevel hengt med i hundre år til.

Lysthuset ligger på en terrassert skrent; *illustrasjon 25 a og b*. Terrassene har sannsynligvis vært beplantet. Det står en stor gran midt i skråningen i dag og noen hasselbusker ved foten av den. Magne Bruun har tolket hasselen inn i en hasselgang. Dette har blitt en mal for den videre skjøtsel av dem, og i dag er det blitt en tilnærmet hasselgang her. Imidlertid er det ingenting i det øvrige kart- og skissematerialet som bygger opp under denne konklusjonen, og en hasselgang roter til både terrassen og gåsefoten. Det er mer sannsynlig at hasselen hører hjemme på den terrasserte skrenten. Der ser det ut til å ha vært tre rader med klippede hekker; den øverste lind, den mellomste for eksempel gran og den nederste sannsynligvis hassel. Med denne formen og oppbyggingen har den vanskelige skråningen fått en god avslutning. Lysthuset blir en riktig formelt hageelement som kunne stått i en barokkhage. Det har det sannsynligvis også gjort. Trolig hører det til den aller tidligste periode; kanskje fra Anne Sophies tid.

Nedenfor rundingen er det en nokså flat slette med tydelige merker etter en rektangulær plass. Det har muligens gått en tredje sti gjennom blomsterhagen og direkte ned hit. Det har tidligere blitt tolket som en ballbane, **spillbane**, kjelebane eller lekeplass og jeg slutter meg til den tolkningen. Den er ikke godt nok plassert til å være en festplass.

Spill og lek var en viktig del av de kondisjonertes omgangsform. Kjelebaner var nesten obligatorisk, men ser ut til å mangle på Stenberg. Lauritz har nok aldri vært så leken som

²⁰⁰ Muntlig overlevering, MjK. Nevnes også av Scitler, *Norske haver*, 206. Kilden er trolig den samme muntlige overlevering.

broren; sorenskriver Christopher Weidemann på Billerud. Christopher tilhørte Flateby-gjengen og teatermiljøet i Christiania. Han omtales av mor Koren, Conradine Dunker og Elise Aubert for sitt høye humør, sin morsomme og lekne fremferd og sin forkjærlighet for maskerade og teater. Han har nok scoret atskillig flere sosiale poeng enn sin storebror. Det er mer høytid og ærefrykt som hviler over erindringene om Stenberg. Men spill og lek slapp familien Weidemann ikke unna når de tilhørte dette sosiale sjiktet, og det har da også vokst opp seks barn på Stenberg, så det har naturligvis vært lekt her også.

Filosofgangen, eller kjærlighetsstien; *illustrasjon 26*, er sannsynligvis Weidemanns, ellers hadde den vært markert på 1806-kartet, som de to andre alleene. Da den gamle alleen mistet sin funksjon som atkomstvei, kunne den benyttes som et parkelement. Den fikk da koblet på den nye korte alleen og filosofgangen i en barokk gåsefot. En slik *patte d'oise* er egentlig et trekk hentet fra de store jaktparkene, der fyrstene hugget lange, snorrette ridestier, gjerne i stjerneformasjon ut fra slottet.²⁰¹ Dette elementet ble hentet inn i barokkhagen (og i byplanlegging), og benyttet enten i alleer; tre eller fem som stråler ut fra ett punkt, eller i bosketter; som lange uthugginger, gjerne også i mønster.

Trolig har gangen vært beskåret som hekk eller alle fall vært ment å skulle beskjæres. Gran egner seg ikke til en så smal gang som dette uten å klippes. Som vi skal se senere har det trolig ikke vært mye svermeri på Stenberg, så jeg tror "kjærlighetsstien" er et navn som har kommet til senere. "Filosofgangen" kan ha vært det opprinnelige navnet. Det er lite ved gangens form som er romantisk, men både vekstmaterialiet og navnet er helt klart et romantisk trekk, likedan ideen om å vandre i hagen med erkjennelse som mål. Sten og Katarina Dunér påpeker at vandringen alltid har vært sterkt assosiert med filosofien. Vi har historiene om vandringen i det antikke atrium, Jesu vandringer med disiplene, munkenes bruk av hagerommet; ikke bare til arbeid, men til bønn, kontemplasjon og samtale.²⁰² Renessansen dyrket hagen som ramme om dialogen. Filosofgangen og Erkjendlighetstempelet ble derfor viktige elementer i mange av de landskaplige hagene. Filosofgangen på Stenberg endte ved amtmannens dam nederst i hagen, der man kunne følge stien videre langs kanalen over bekken og til amtmannens lysthus: Det var kan hende hans erkjendtlighetstempel.

Labyrinten er svært vanskelig å tolke i dag. 1932-kartet har en helt klar serpentlinje, men Birger A. Lie finner den antagelig ikke overbevisende, og tolker de parallelle grøftene til å

²⁰¹ Kroneksemplet var å finne i Karlsruhe, grev Karl Wilhelms jaktpark, påbegynt 1715, og et mer hjemlig eksempel fantes på Fredensborg slott.

²⁰² Dunér og Dunér: *Den gyllene trädgården, s.v.*"strövträdgård".

være deler av labyrinten. Med bare ti års mellomrom har de altså sett totalt ulike systemer. Det tyder på at labyrinten var vanskelig å lese allerede på 1930-tallet, hvilket igjen betyr at serpentinlinjen ikke kan tas for gitt. Magne Bruun finner ikke noe system i 1956 og skriver: ”Granene er nå nedhogd, men årringene som fører tilbake til ca. 1830, viser at trærne var klippet som hekk de første 30 år.”²⁰³ Etterkommerne har med andre ord ikke maktet å følge opp det omfattende vedlikeholdsarbeidet som denne parken krevde.

Vi vet altså at labyrinten har hatt klippet granhekk og at det var et terrassert sentrum; det ser ut til å være en ganske stor plass på nedsiden av tørrmuren midt i småskogen. Det er en tydelig rest; en bit av en sti rett nedenfor denne plassen. Den kommer fra ingenting og ender i ingenting, som en labyrint skal. Navnet *labyrinten* kan ha kommet til i ettertid, men det brukes i alle muntlige overleveringer, selv lenge etter at den er forsvunnet. Det mener jeg er en god indikasjon på at det faktisk har vært en ekte labyrint her og ikke en serpentinlinje. Da hadde den hett *Serpentinaen*. Denne familien var vel bevandret i nomenklaturen, og det ingen grunn til å tro at de skal ha kalt det noe det ikke var.

De tre parallelle grøftene renner i dag tvers gjennom labyrinten. Sannsynligvis har småskogen, som det nå er, vokst seg alt for stor. En labyrint skal jo være skarpt avgrenset og grensen må antagelig flyttes et stykke sørover. Grøftene blir da frigjort for vegetasjon, og får en estetisk funksjon, samtidig som de leder vannet fra kjøkkenhagen ned i kanalsystemet. Skilt fra labyrinten, på den andre siden av grøftene, står det da igjen en liten haug helt inn til amtmanninnens spasergang. Den parallelle gangen stopper på denne haugen. Det er da sannsynlig at dette er ”mors haug”, som i følge muntlig overlevering skal finnes.²⁰⁴ Den ville i så fall være en klar pendant til ”fars haug”, eller amtmannshaugen, som også ligger ved en vannvei, for enden av en sti, på den motsatte side av hagen.

Gravhaugen

Da ekteparet Weidemann kom til Stenberg hadde de to små gutter. De hadde mistet sin førstefødte og måtte forlate barnegraven på Sørlandet. De ventet nå sitt fjerde barn. I 1805 får Weidemann kongens tillatelse til å oppføre et familiegravsted på gården. Med den risiko en barnefødsel innbar, er det er nærliggende å tenke at de forberedte en grav som de kunne gå til daglig. De kom da også til å miste enda tre barn.

²⁰³ UMB, ilp, Magne Bruuns arkiv, Stenberg.

²⁰⁴ MjK, TM234.70, nedskrevet intervju med Hilda Myrvang.

Gravsteder var gjennom 1700-tallet blitt et viktig hageelement i landskapshagene. Rousseaus grav i Ermenonville var blitt et valfartssted og en turistattraksjon. Romantikken bearbeidet gravstedstematikken ytterligere og ble en viktig premissleverandør for senere tiders kirkegårder og gravlunder. Barnegraven på Stenberg ble lagt ved foten av den gamle *snejlehøi*. Den oppmurte lille terrassen av åkerstein lå i et naturligt terreng, med sneglebergets tunge granskog i ryggen. Det er lite trolig at det var tenkt et hvitmalt stakitt her, slik det er i dag; *illustrasjon 27*. Det har vært enkelt og naturligt; ikke annet enn den oppmurte graven, kanskje en vindharpe og sannsynligvis en benk i et rustikt materiale slik at det har vært mulig å sitte ved graven og se ut over speilet i dammen, antagelig også utover Mjøsa og det uendelige landskapet. Dammen har neppe vært tilvokst som nå; *illustrasjon 28*. Det ville være å la en opplagt mulighet til det sentimentale og det sublime, gå fra seg.

En særlig nordisk variant av gravstedmotivet var gravhaugene. Eksisterende gravhauger kunne innlemmes i parklandskapet, eller en passende haug kunne omdannes til et gravhaugmotiv. Weidemann har hatt onkelens snegleberg som utgangspunkt, og siden barnegraven allerede var etablert i utkanten av den, ble dette også stedet for familiens gravkapell. Det gamle barokke berget var utdatert på dette tidspunkt, men granskogen fungerte perfekt for det motivet Weidemann søkte, som *ikke* var en gravhaug, men en ”norsk hytte”. Dette var en særegen dansk-norsk variasjon over tidens eksotisme; en rustikk liten stue, allerhelst et *bjelkehus* med torvtak; *illustrasjon 29*. Fredrikke Brun fikk sågar hentet en autentisk, laftet stue fra Norge til sitt Sophienholm.²⁰⁵ For å tydeliggjøre motivet, ble stuene lagt ved foten av et ”norsk fjell”, som det jo ikke er så mange av i Danmark, men den gamle *snejlehøj* kunne jo duge, forutsatt at den var eller ble plantet til med gran. Dette var et av tidens mest populære hageelementer, og dette ble modellen for Weidemanns gravsted. Skjønt han trenger ikke noe norsk hus, det har han i mengder ellers på gården. Han bygger derfor et rustikt lite kapell; tjærebredd og med bratt tak, som en liten stavkirke. Det ga assosiasjoner til nasjonens storhetstid, som her benyttes på samme måte som engelskmenn benyttet gotikken; i kapeller, ruiner og lysthus og noen ganger også i bolighuset. Allikevel: Typologisk er altså ”begravelsen”, som den heter, først og fremst en ”norsk hytte”.

For å få plass til kapellet på haugen har han laget en fylling, som er hentet fra en dyp skjæring i selve haugen. Dermed ble grunnformen irregulær, og den øverste delen av Friedrichs spiral ble ødelagt. I dag avsluttes spiralen riktignok ved kapellet, men kommer mye høyere ut; den

²⁰⁵ Stephensen, *Danmarks Havekunst II*, 82.

bommer ganske kraftig. Det er en god indikasjon på at spiralen er opprinnelig og tilhører snegleberget, mens gravkapellet er sekundært.

Kapellet skulle neppe sees fra porten, men skjules bak granskogen. Man måtte følge spiralen tre kvart vei rundt haugen før man fikk øye på det. Dermed er kapellet også i slekt med *Eremitagen*; det ensomme stedet for kontemplasjon og meditasjon. I Weidemannepoken var altså ikke denne høyden til for utsiktens skyld, men ment som en verdig bakgrunn for et sublimt tema: Døden og oppstandelsen.

Utover 1800-tallet ble gravhauger et stadig mer populært tema både i hage- og malekunsten og ikke minst i vitenskapen.²⁰⁶ Samtidig overtok bjørka rollen som det nasjonale symbolet *par excellence*. Kapellet i den dunkle granskogen ble med årene assimilert av gravhaugtematikken, innslaget av løvskog blir etter hvert større, og når estetikken går i bjørkas favør, er det den som får stå. Da familien Weidemann til sist skulle flyttes fra gravkapellet og legges i jord i 1902, valgte man nettopp å legge gravstedet midt oppe på haugen. Og dermed var forvandlingen et faktum; nå var det blitt en gravhaug.

6.1 Weidemannsbarna

Amtmannen døde i 1856. De siste årene hadde han vært både blind, gammel og syk, og klarte ikke lenger å følge med.²⁰⁷ Amtmanninnen døde ti år etter. Fire av barna giftet seg aldri og ble boende på Stenberg hele livet. Hannibal var veisjef i amtet og drev gården så lenge han levde, til 1887, 74 år gammel. Han var ”hardt prøvet”, skriver hans venn Jens Raabe. Det kan kanskje bety at helsen ikke var den beste.²⁰⁸ Etter brorens bortgang levde de tre amtmannens døtre; Nahyda (Yda), Ingeborg (Bolly) og Amalie (Malla) sammen i enda noen år.

Det virker sannsynlig at søsknene Weidemann på sine eldre dager har prioritert prydhagen nærmest huset, hvor det var enklest å oppholde seg, og at de kanskje har anlagt det store blomsterbedet som Birger A. Lie har registrert. Den hvitmalte, lille trebroen er *gardenesque* i karakteren, og er sannsynlig fra samme periode. Staudehagene kom for fullt i 1880-årene, og interessen nådde en topp omkring 1920. Rimeligvis har også Weidemannsbarna utviklet prydhagen i denne retningen, nå da stauder ble tilgjengelig, men de har trolig bygget videre på det gamle systemet, og neppe gjort noen store omlegginger.

²⁰⁶ Den store Oseberg-utgravningen kommer i 1904. Caplex.2004.

²⁰⁷ Hårstadsveen, ”100 år med Weidemanns”, 32.

²⁰⁸ Jens Raabe var sønn av distriktslege Raabe, en god venn av Weidemannfamilien, og skrev boken ”En storbygd”, med minner fra bl.a. Stenberg.

Amalie levde lengst, og døde i 1901. Erindringslitteraturen gir inntrykk av at søstrene i sine siste år har vært som overlevende fra en annen tid.²⁰⁹ Det verserer en rekke anekdoter om dem og tolkninger av dem og deres liv. Tolkningene er gjerne sett i lys av Camilla Colletts ”Amtmannens døtre”. Det både sies og skrives på museet at Collett (1813-1895) skal ha hatt frøknene Weidemann og Stenberg i tankene da hun skrev sin ”Amtmannens døtre”. Det er særlig bokens tittel som gir grunnlag for denne myten. Camilla Collett skriver selv i forordet til tredje utgave:

*Titelen Amtmandens Døtre faar denne Fortælling nu engang beholde; men den kunde maaske mere betegnende omsættes til Et Lands Døtre. Den giver, betydelig formildet, en Skildring af de Livstilsikkeligser, der ventede Døtre i de mere dannede Klasser, særlig under vore isolerede Landboforhold.*²¹⁰

Mye av romanens handling forgår i hagen. Det er imidlertid ingenting ved romanens hage som umiddelbart kan kobles til Stenberg. Derimot kjenner man igjen elvesuset fra Vorma ved prestegården på Eidsvoll. Collett kaller boken ”*mitt livs længe tilbakeholdte Skrig*”²¹¹. Skriket er ikke bare på egne vegne, men det er ingen grunn til å tro at hun har hatt behov for andre levende modeller enn seg selv. Hun tilhører samme generasjon som Weidemannsbarna. Som datter av presten og eidsvollsmannen Nicolai Wergeland, har de kanskje tilhørt samme krets, og definitivt kjent til hverandre. Det er lite trolig at Collett ville utlevere tre samtidige skjebner hun sannsynligvis hadde stor sympati for. Det var heller ikke nødvendig. Tilsvarende kvinneskjebner fantes i hver eneste kondisjonerte familie. Det betyr ikke at samtidens kondisjonerte kvinner oppfattet sin skjebne på samme måte som Camilla Collett. Det er ingen grunn til at vi skal tolke samme fortvilelse inn i frøknene Weidemanns liv, som Camilla Collett følte. *Hun var avant garde*. Det er ingenting som tyder på at frøknene Weidemann var det.²¹²

Det sies også ofte på museet at ingenting på Stenberg ble forandret etter foreldrenes død. Alt skulle være som det hadde vært under amtmannens tid. På én måte stemmer dette. Hannibal og søstrene har åpenbart ikke satt i gang noen store omlegginger. Men det er også helt feil, fordi de ikke på noen måte har klart å opprettholde nivået. De hadde ikke økonomi,²¹³ de hadde sannsynligvis ikke grepet om gårdsdriften på samme måte som faren og muligens også broren.

²⁰⁹ Se Jens Raabe, Einar Roland, Ingrid Arnulf.

²¹⁰ Camilla Collett, forord til tredje utgave av *Amtmannens døtre*, bind I, Samlede verker, Mindeudgave. (Kra: Gyldendal, 1912), 239. Sitert fra <http://www.dokpro.uio.no/litteratur/collett/> (3.november, 2007).

²¹¹ http://no.wikipedia.org/wiki/Camilla_Collett#Bibliografi

²¹² I Torill Steinfelds biografi om Camilla Collett er det ingen holdepunkter for at døtrene på Stenberg skal være brukt eller tenkt på som modeller for *Amtmannens døtre*. Torill Steinfeld, *Den unge Camilla Collett, et kvinnehjertes historie*, (Oslo: Gyldendal 1996).

²¹³ Etter amtmanninnens død, forsvant også de 1200 Rdl. i årlig pensjon som var bevilget av Stortinget. Og etter Hannibals død, mistet de også hans inntekt. Se Hårdsadsveen, ”100 år med Weidemanns”, 31

Antagelig hadde de heller ikke krefter; de var godt oppe i årene da Hannibal døde. Men det viktigste: De hadde ikke lenger *behov* for et slikt anlegg som i glansdagene. Det var slutt på de store ballene og hagefestene, den kondisjonerte klasses epoke var over. Amalie er blitt alene igjen på Stenberg når hun skriver til sin nevø:

Der er saa meget som burde gjøres, men jeg er saa trøtt på Sjæl og Legeme, har ingen Foretagelsesaand lenger, om jeg nogensinde har havt den, ved jeg ikke. (...) Skoven på Stenberg ser nok ikke saa velstelt nu som i Faders tid, den er jo også gammel nu og staar nok meget tilbake for din, jeg var en liden Svip der i Høst for at se om der var Ener, men pent var der virkelig ikke. Godt at Fader ikke seer sit kjære Stenberg nu, jeg ser det altfor godt, men har ikke i nogen Retning Evne til at forandre eller hjelpe derpaa og da er det jo bedst heller ikke at tale meget derom. – Toten er i det hele taget ikke som før, ikke rigtig hyggelig for Nogen, troer jeg, den moderne Aand har flyttet ind her og den er Urolig og ikke tilfreds med Noget. Jeg er sjelden udenfor mit Hjem, der passer den Gamle bedst, og lever, som presten Holm i Høst sagde: i Mindernes verden.²¹⁴

6.2 Etterpå

Da Amalie døde i 1901 og bestyrerfamilien overtok gården, bestrebet nok også de seg på å ta vare på parken i størst mulig grad. Men den var allerede blitt uforståelig. Carl W. Schnitler kom her før 1915 og fant en hage helt ”uden helhetskomposition”. Forfallsprosessen hadde da pågått i minst femti år. Schnitler avskrev dermed parkens estetiske verdi på sviktende grunnlag. Anlegget ble fredet i sin helhet i 1924. Det pågår en diskusjon om hva det faktisk innebærer, og det er nylig avsatt midler til Oppland fylkeskommune for å gå nærmere inn i fredningssakene fra 1920- tallet.²¹⁵

Da Toten Museum overtok Stenberg i 1944, var Gudbrand Kjølseth museets styreformann. Han var også kjent som ”staudekongen”, drev et landskjent staudegartneri og hadde en fantastisk hage på gården sin, Skaugerud. Det heter i jubileumsberetningen fra 1973, at det ved overtagelsen nok måtte restaureres et og annet på Stenberg, og at

...Folk fra Oppland småbruks- og hagebruksskole ordnet opp i parken med rydding og planting. Gudbrand Kjølseth sørget for blomster i prydhagen etter å ha innhentet opplysninger hos Stenbergfamilien om de stauder som hadde vært der i gammel tid. Det ble også sørget for kart over parken...²¹⁶

De restene vi ser i dag, og som delvis nylig er restaurert, er trolig altså museets egne. På 1932-kartet er det ikke registrert noe staudebed, men siden det har kommet med på 1942-oppmålingen, og med enkelte registrerte stauder, kan Kjølseth ha hatt planer for det. Det var

²¹⁴ Brev fra Amalie til Aimar Sørensen, 1895. Sitert fra Hårstadsveien, ”Hundre år med Weidemanns”, 40,41.

²¹⁵ Opplysning, Heidi Froknestad, Mjøsmuseet.

²¹⁶ Kartet fra 1932.

fremdeles han som satt som formann²¹⁷, og antagelig initierte Birger A. Lies oppmåling. På et fotografi fra 1905, *illustrasjon 23*, kan det se det ut til å være stikkelsbær og stauder i hagen, og kanskje de samme epletrær som står i dag. Dagens restaurerte staudebed har kommet for langt inn i stien. Bedet må være strammere i kanten, og har nok ligget litt nærmere gjerdet; mest sannsynlig som på Lies oppmåling.²¹⁸

Allerede i 1931 startet de årlige Stenbergfestene, som var det store sommerarrangementet på Toten i over førti år, med et par hundre mennesker bare i arrangementskomiteen. Det ble da bygget scene og dansegulv i parken. Slitasjen på anlegget var så stor at det alene var en god nok begrunnelse for å avvikle arrangementet i 1978.²¹⁹

Siden den gang har parken blitt klippet og skjøttet det aller nødvendigste. Det er gjort noen forsøk på restaurering eller tilbakeføring: Amtmanninnens kanalsystem er ryddet fram, serpentinen i labyrinthen er plantet med gran, det er også plantet inn enkelte nye allétrær mellom de gamle, et staudebed er restaurert og gravhaugen er snauhugget. Som denne oppgaven viser er nok disse valgene tatt på for dårlig grunnlag.

²¹⁷ Kjølseth var formann fra 1926-1954. *Toten Museum 1923-1973*, 31

²¹⁸ Trolig er staudehagen det området hvor det vil la seg gjøre å finne mer skriftlig dokumentasjon, men innenfor rammen av denne oppgaven har jeg ikke kunnet prioritere det arbeidet. Vestre Toten kommunes historiske arkiv, papirer etter Birger A. Lie og Gudbrand Kjølseth, protokoller fra Toten Museum og Historielagets første år, kan være steder å lete. Eventuelle funn kan sammenholdes med fotomateriale etter familien Raabes opphold på Stenberg sommeren 1905 og Kjølseths egen hage på Skaugerud.

²¹⁹ Vigdis Bjørhovde: "Stenbergfesten som sommerens høydepunkt; eller den vonde dagen." i *TOTN; Årbok 2003*, (Kapp: Toten økomuseum og historielag),106

7. Stenbergparkens form og innhold.

Landskapsparken på Stenberg gjennomgår tre store perioder i løpet av tre generasjoner, fra ca 1750 til ca 1850. Periodene har ulike estetiske forbilder og parkens innhold og idé skifter sammen med eierne og den rådende estetikk. Det hagehistoriske stilbegrepet for hele perioden er *landskapshagen*. Selv om begrepet lar seg nyansere ved å legge til engelsk eller romantisk, tidlig eller sen, blir det for upresist til at det kan brukes som et hensiktsmessig verktøy for å si noe særlig systematisk om denne parkens form og innhold over et så langt tidsrom. Jeg vil derfor forsøke å plassere de tre periodene i en vanlig kunsthistorisk kontekst, ved hjelp av vår tids stilhistoriske begreper, sammen med 17- og 1800 tallets egne estetiske begreper.

7.1 Det pittoreske Stenberg

Den første perioden er Sukkestadperioden, eller *fete champêtre* perioden. Den utspiller seg fra midten av 1700-tallet, den perioden Conradine Dunker og Morten Leuch forteller om, som vi vanligvis kaller rokokko eller senbarokk. Dette er også perioden hvor neoklassisismen vokser fram, delvis i opposisjon til den livsbejaende, men av mange påstått, overflatiske rokokkoen. Romantikken er sterkt knyttet til neo-klassisismen; innforstått med- og innbakt i den, som en konstant trussel om å sprengre formen. Og den gjør det også til slutt. Disse stilene eller strømningene går delvis parallelt, de glir inn og ut av hverandre og i praksis opptrer de sjelden i rendyrket form. De landlige festene, de idylliske parkene med luftige trekroner og unge, glade mennesker i vakre silkeklær, er et hovedmotiv i denne perioden. Stemning er fjærlett, munter, sofistisert og erotisk. Omgangsformen er typisk for dette samfunnsstadiet, og vi må regne med at Sommerfeltene, som Christians Amts første familie, var ledende også på dette området. Samtidig forteller interiører på Sukkestad om en smak mot det neoklassisistiske. Og familiekulturen vitner om en mer enn vanlig stor interesse for naturvitenskapene generelt og botanikk spesielt. De later til å ha sine idealer i opplysningstiden og hos Rousseau, men har allikevel en sterk tilhørighet i det protestantisk kristne. Slik sett tar de opp i seg denne periodens spenninger mellom fornuft og følelser, religiøsitet og rasjonalitet.

I denne perioden ligger Stenbergs historie i halvmørke, så det er vanskelig å si for mye om den uten å bli spekulativ. Det man imidlertid kan si med sikkerhet, er at Sommerfeltene hadde et betydelig hageanlegg hjemme på Sukkestad. Senest fra 1780-årene har de også hatt en landskapspark. Stenberg skulle derfor være et supplement til dette anlegget og noe helt annet.

Den mytiske *gullalderen* er et sentralt tema i klassisistisk ikonografi, enten det er i renessansen, barokken eller neoklassisismen. Det er mennesket i sin tidligste utviklingsfase før det forderves av splid og krig. Over denne myten bygges maleri, poesi, musikk, teater og ikke minst hager. Det vil nok være å trekke det for langt å si at Stenberg på dette tidspunkt er en hage, men det har en funksjon som et pastoralt landskap som benyttes estetisk. Det pastorale landskapet er i seg selv en klassisk referanse. De mytiske stedene kan være Arkadia, Kythera, Eden eller Paradis. Alt dette er steder med sterk referanse til hager. De *er* hager.

Hageelementene fra denne perioden er ikke mange, men de forteller om en høy grad av estetisk bevissthet og en solid forankring i den store tradisjonen. Elementene er riktignok barokke, men som sådan er de også direkte etterkommere etter renessansens hageelementer og står i en klassisistisk tradisjon.

Alleen er selve maktsymbolet, og dette aspektet ble ekstra betonet i barokken, da alle veier førte til herskerens bolig. Den som står nederst i en allé i et flatt landskap, *skal* kjenne ærefrykt og respekt. Som tidligere vist har ikke dette fungert på Stenberg. Her blir alleen mer som i renessansens løvgang. *Bosketten* er også velkjent i de italienske renessansehagene. *Boskett* er diminutivformen av det italienske *bosco*; skog, altså en liten skog. Den lille skogen ble et viktig innslag i de barokke hagene. Den skulle kamuflere festen, leken og spillet, ikke minst det erotiske spillet, en ikke ubetydelig ingrediens i disse hagefestene. Likeså er snegleberget et renessanseelement. Hensikten var å gi et overblikk over hagen, og i de italienske villahagene ville en slik *montagnette* vært utstyrt med skulptur som fortalte hvor man var ment å skulle befinne seg; vanligvis på mytiske fjell med referanser til antikkens guder; for eksempel Parnassos. Fjellet kunne også være en slektsreferanse, og henviser til det område hvor villaens fyrste hadde sine aner; mytiske eller reelle. Snegleberget med granplanting er en variant av dette tema. I Danmark-Norge, hvor bøk og bjørk ennå ikke var etablert som nasjonale symboler, fungerte gran som symbol for tvillingriket, - og for Norden.

Det mest interessante med denne første perioden er hvordan de klassisistiske elementene tas ut av den barokke aksefastheten og integreres i det pastorale landskapet. Med en kunsthistorie som vektlegger de stilhistoriske bruddene vil dette være et anlegg som faller utenfor skjema, er klønete og provinsielt. Jeg mener at det tvert imot viser at Sommerfeltene har vært svært bevisste og samtidsorienterte. Klassisistiske elementer i dette landskapet gir dem nettopp den pittoreske og rustikke sjarmen som begeistret storborgerskapet i de nedslitte italienske renessanseanleggene. Elementenes innbyrdes forhold er helt uten akser og symmetri. Ikke fordi det er det gamle renessanseprinsipp som gjelder, eller fordi de ikke vet bedre. Det er de nye

estetiske prinsippene som spilles ut. Landskapet er premissleverandør; med sine *sublime vuer* og *artige udsikter*. Det hermes ikke blindt; den nye estetikken integreres i en nordisk natur og oversettes til en mer spesifikk nordisk estetikk. Som selve sinnbilde på det norske, ligger det preagrare landskap med de små laftede bygningene i den storslagne naturen.

Landskapet er en perfekt ramme om rokokkotidens *fete champetre*, og bærer i seg mye av denne tidens sammensatte og for oss ofte konfliktfylte ideer: De universelle gjennom de klassisistiske referansene, de nasjonale gjennom natur- og kulturlandskapet. Det romantiske ligger latent, ikke bare i det nasjonale, men også i det klassisistiske; ved måten samtiden nærmer seg disse ideene på, som en romantisk idé, en lengsel etter et tapt Arkadia. Det estetiske uttrykket er i hovedsak pittoresk; med de rustikke antikke elementene i et malerisk landskap med enkle små hus og ditto bønder. Men her er også et sublimt tema; det lille mennesket i det store landskapet og menneskets kår; ikke minst i den delen av kongeriket som denne familien er satt til å forvalte. Familien setter kulturens stempel på dette landskapet med de klassiske hageelementene; alleen, bosketten, snegleberget og antagelig også rondellen (lindelysthuset). Det sublime ligger også i kontrasten mellom kultur og natur, og i det faktum at denne familien og deres krets er i stand til å kode og lese landskapet på denne måten.

7.2 Det sublime Stenberg

Utover 1700-tallet går smaken enda mer mot det sublime på bekostning av det pittoreske. Det romantiske, som vi kaller det, eller det *gotiske*, som det samtidige begrepet var, blir foretrukket fremfor det klassiske. Til det gotiske hører nettopp alt som faller utenfor den klassisistiske estetikken; det urovekkende og dramatiske fremfor det beherskede og verdige. Stenbergs sublime kvaliteter er sannsynligvis allerede en godt etablert forestilling i dette miljøet, og det er denne kvaliteten som får sterkere betoning med den nye eieren.

Produksjonsforholdene på Stenberg var mildt sagt dårlige og har overhodet ikke vært utslagsgivende når Friedrich Sommerfelt skulle velge seg bosted. Når han bygger opp sin embetsmanngård, må han også ta avskjed med de pittoreske kvalitetene. Det preagrare forvandles til et agrart landskap med en sublim beliggenhet. Hovedbygningen bygges så neoklassisistisk som det vel lar seg gjøre å få det i nordisk trearkitektur: *Illustrasjon 1a og b*. Eksteriøret er helt symmetrisk; det har bl.a. blindvinduer for å opprettholde symmetrien. Flatene er virkelig flate, store og rene, dører og vinduer er uartikulerte og helt uten dekor. Inngangspartiet må være det mest beskjedne som er å oppdrive i disse kretser. Huset er fargesatt med guloker, som kan illudere en klassisk eller klassisistisk murfasade. Dette er et

statement. - Eller kanskje heller et *understatement*, som sier at dette er mye mer enn en gård; det er en embetsmanngård og en landeiendom. Som type står den i en klassisk villatradisjon, fra den romerske antikk, renessansens villaanlegg, via aristokratiets og borgerskapets gods og landeiendommer. Disse landstedene var, eller pretenderte å være, rammen om lærd dialog. Kunst, filosofi og vitenskap skulle være det dominerende tema. For Friedrich Sommerfeldt har sannsynligvis opplysningsideene også stått sentralt.

Vi kan regne med at parken hans aldri ble ferdig. Ti år er for lite når et anlegg av slike dimensjoner skal bygges opp. Det er derfor lett å feiltolke hans intensjoner. Men med dette forbeholdet; hagen later ikke til å ha de samme neoklassisistiske trekk som huset. Mellom de gamle, barokke hageelementene er virkemidlene veldig enkle, basert på kontraster mellom lys grønt og mørk grønt, nåletrær og løvtrær, lys og skygge. Hagen er relativt åpen, med mye lys og flimrende skygger, naturlig vann, og en smal, uregelmessig allé. Denne lille alleen er det beste eksemplet på at hagen er bygget over en ny estetikk.

Om man tenker innhold, ville en neoklassisistisk hage hatt antikke referanser; og det har den i de barokke elementene. Om man tenker form, ville en neoklassisistisk hage hatt store, rene flater, få elementer, få kontraster og vært lite artikulert. Den ville uttrykt en *stille storhet*, for å si det med Winkelmann. Det gjør den ikke. Det ville ikke vært mulig å oppnå et slik uttrykk på Stenberg uten dramatiske inngrep i landskapet til uhyre kostnader. Det er viktig å huske på at en slik ”rasering av naturen”, som samtiden ville kalt det, ville stride sterkt mot dette miljøets rådende estetikk og etikk. Friedrichs hage kan derfor allikevel uttrykke neoklassisistiske ideer, men fordi utgangspunktet er så totalt annerledes enn på kontinentet, blir formen også så forskjellig. Det gjør den vanskeligere å plassere stilhistorisk. Rokokkoen har nettopp denne lette, flimrende stemningen, men stilbegrepet er okkupert av en helt annen type hager, som er formale.²²⁰ Romantikken er mer fortettet i det stemningsskapende. Friedrichs hage uttrykker først og fremst (og antagelig også fordi den ikke er ferdig) en stor grad av *naturalighet*. Den kan rett og slett forveksles med slåttemark, hvilket den jo *også* er. Men den lille alleen indikerer også en *villet* naturalighet, uten bruk av for eksempel Hogarths ”*line of Grace*”, som sammenlignet med dette blir mer kunstferdig.

Natur er et vanskelig ord å bruke. Det skal være utledet mer enn seksti ulike betydninger av det,²²¹ og som Hugh Honour skriver: I denne perioden har så godt som enhver tro; det være seg

²²⁰Som kroneksempelet på rokokkohage nevnes vanligvis Sanssouci, i Potsdam i Tyskland.

²²¹ Hugh Honour, *Neo-Classicism* (London: Penguin Books, 1968), 105

religiøs, moralsk, økonomisk, filosofisk eller kunstnerisk, støttet seg til en *naturlov*.²²² Rousseau bruker naturbegrepet uavlatelig, også i hagesammenheng, og som vi har sett foretrekker også Wilse benevnningen ”den naturlige stil”. Det betyr ikke at de to har tillagt begrepet den samme betydning.²²³ Med tanke på den innvirkning Rousseau har hatt på det norske åndslivet er det rimelig å tenke seg ham som den store inspirator til Friedrichs anlegg. Imidlertid er det vanskelig å finne håndfast bevis for dette. Boktitlene fra auksjonsprotokollen gir et godt innblikk i hvilke områder han har vært spesielt opptatt av,²²⁴ men det er nesten utelukkende faglitteratur og bare noen ganske få skjønnlitterære titler. Jeg tror ikke det er mulig at en vaskeekte opplysningsmann har gått gjennom livet uten poesi og prosa. Min teori er at enken, Ingeborg Hage Irgens, har beholdt skjønnlitteraturen og kanskje også hagelitteraturen, siden den også glimrer med sitt fravær på auksjonslisten. Auksjonens førte tetskrevene folio, omhandler tross alt bare...”endeel” av ”velbemeldte Madame Sommerfelt tilhørende Løsøre Midler”.²²⁵

Fra å være et festlig utfluktssted for den desiderte overklasse, bygges Stenberg opp til å bli et opplysningens tempel i den ville norske natur. Omgivelsene er like storslagne som i Rousseaus sveitsiske landskap. De neoklassisistiske ideene er sterke og tydelige. Det råder ingen overdådighet, alt er nøkternt, fornuftig, økonomisk, rent og avklart, men samtidig like lett, muntert, behagelig, enkelt og naturlig som *Julies* hage. De romantiske kvalitetene vibrerer like under: Det spilles bevisst på kontrasten mellom det beherskede og det ville; mellom det apollinske og det dionysiske om man vil. Dette er sublimt.

7.3. Stenberg som en ferme ornée.

Ekteparet Weidemann har vokst opp med landskapsstilen. Onkelen på Sukkestad kan man regne med hadde bygdens flotteste landskapspark, anlagt senest i 1880-årene. Parken på Stenberg var godt påbegynt og stort anlagt da de overtok. Dette hadde vært den gjeldende estetikken i flere tiår allerede. Weidemanns hage er ikke bare bygget over et allerede eksisterende anlegg, men over en sterk familietradisjon som ekteparet nok har hatt den aller største respekt for. De utvikler hagen videre ut fra sine forutsetninger, med sine ideer og innenfor sin tids estetik.

²²² *ibid.*

²²³ Prinsen av Ligne innførte begrepet ”le jardin naturel”, til erstatning for le jardin anglais i sin *Coup d’oeil sur Beloeil*, iflg. Olausson bl.a. for å nedtone den engelske innflytelsen, og styrke den franske. Olausson, s 78.

²²⁴ Auksjonsprotokoll nr 3, TVB, 1789-1806, fol. 655a,b, 676 a,b,677a. Takk til Inger Martinsen, StH, for transkripsjonen!

²²⁵ *Ibid.*, 655a

Vi må regne med at Hirschfeld nå er en rådende hageideolog i Norden, og har hatt innflytelse på Stenberganlegget; direkte eller indirekte. Smaken går mot formale anlegg nærmest huset. Det strammes til på Stenberg også; det strekes opp og innføres terrasser, murer og formal blomsterhage i tilknytning til bygningen. Det skilles mellom *hagen* og *parken*, slik det ser ut til å ha vært gjort i de aller fleste anlegg i Danmark-Norge i hele perioden. Weidemanns hage hviler på neoklassisistisk grunn, men artikulasjonen blir nå tydeligere, konturen kraftigere, linjen snorrett. Tverraksen i anlegget understrekes ved hjelp av gårdsvegen. De kraftige murene, de rette alleene, hekkene, kanalene og stiene gir hagen det imperiale preget som er empirestilens kjennemerke. Festningsmur, hjørnetårn og vollgrav er opplagte konnotasjoner. Festningsarkitektur var ikke uvanlig i lysthager, som et dypt romantisk eller *gotisk* element, på linje med ruinarkitekturen. Med tanke på Weidemanns rolle i de store nasjonale begivenhetene omkring 1814 og hans tilknytning til selvstendighetspartiet, gir festningsarkitekturen på Stenberg en noe annen mening. Erindringslitteraturen skildrer da også følelsen av *ærbødighet* ved møtet med dette anlegget.²²⁶

Trær, alleer og hekker brukes som arkitektoniske elementer og igjen som et tydelig kulturens avtrykk i naturen. Steingjerdet med stikkelsbærhekk er benyttet som ramme, lindelysthuset og lønnerundingen som et fondmotiv. Formen blir mindre fri, innholdet mindre assosiativt. Retorikken, ”romerretorikken”, som Schnitler kaller det, blir veldig tydelig. På den annen side har stemningen i hagen blitt mer fortettet, og dermed også mer romantisk. Vekstmaterialet brukes for å understreke et poeng eller en stemning; som på gravhaugen, ved barnegraven, ved dammen, i filosofgangen, ved lysthuset og på amtmannshaugen. Det er en omfattende bruk av gran, som et nasjonalt symbol, som et nordisk symbol, og i noen tilfeller for å understreke en melankolsk stemning. Granene har både vært tuktet, som i labyrinten og i filosofgangen, og fått vokse fritt, som på gravhaugen; avhengig av hva de skal fortelle, og hvilken funksjon de har. I den samme perioden går andre hageelementer fra en klippet og bundet form til en friere; for eksempel den gamle alleen, lindelysthuset og lønnene i blomsterhagen.

Selv om hagen ved første øyekast virker uregelmessig, er det tilstrebet en slags symmetri, eller rettere en balanse, mellom de to hagehalvdeler; amtmannens og amtmanninnens. Dette ser ut til å være et viktig tema for hagen: *Hun* har den fruktbare jorden, med husholdningens kjøkkenhage, bær, frukt og den store eplehagen. *Han* har møllen med gården sæd. Begge har vannforsyning, muligens fra ulike kilder, til henholdsvis hage og mølle. Hun har det nesten ubevegelige, men livsnødvendige vanningsystemet, han har vannets kraft og teknologien.

²²⁶ Se Elise Aubert, *Dage som svandt* og Jens Raabe *En storbygd*.

Hennes kanaler er kunstferdige, hans bekk og dammer er naturlike. Vannveiene forenes nederst i hagen, før det renner ut i den store naturen og forsvinner. De har hver sin ættehaug; ”mors” og ”fars”, i tilknytning til hver sin skog; hennes er den kunstige labyrinten, hans er den naturlike bekkedalen. Han har filosofgangen som ender i det ensomme erkjentlighetstempel, hun har en bred og behagelig sti som går til lysthuset, der det er en rustikk kokegrop som innbyr til teselskaper og intime samtaler. Det er åpenbart at de er to om dette prosjektet. De har ulike roller, de utfyller hverandre og de er likeverdige.

Det er fristende å peke tilbake på dualismen i den kinesiske hagen, og forholdet mellom yin og yang. Formmessig er det lite som tyder på påvirkninger fra Kina, men tematisk er dette helt på linje. Siden det er så lite annet ved dette anlegget som vitner om en smak mot det eksotiske, kan man tenke seg at tematikken er filtrert gjennom en mann som Rousseau. Tema ligger også nær opp til en panteistisk gudsopplevelse. Dermed underbygges noe av anekdotestoffet som nettopp går på denne familiens religiøse praksis, blant annet andaktene i det fri. Forestillingen om at Gud er i alt, hører nok romantikken til, men det er ikke de helt store, romantiske følelsene som svinger her; det er tvert i mot det lille, nære, personlige og rørende intime. Denne dualismen er hagens søte hemmelighet. Dette er borgerlige dyder og stemninger vi forbinder med biedermeier, eller sen-empire, og slik vi kjenner det fra mor Korens dagbøker. Det meningsmettede og veldig personlige innholdet er allikevel *også* dypt romantisk.

Nymånen på klokketårnet kan gi assosiasjoner til det eksotiske og det okkulte, og minner en på spørsmålet om Weidemann var frimurer. Som nevnt i kapittel 1.7, har frimurersymbolikken hatt betydning for hvilke elementer som ble benyttet i landskapshagene, og det har gitt en nøkkel til utvidet tolkning av dem. Men det ser ikke ut til at Weidemann har vært medlem. Han er ikke oppført i medlemslistene fra 1851 og 1856. Det er derimot broren Christopher.²²⁷ En alternativ tolkning kan være å se på nymånen som et utslag av eksotisme og smaken for det tyrkiske, selv om det er lite annet på Stenberg som trekker i den retningen. Festningspreget på murene kan være uttrykk for en type krigerromantikk. Den opprinnelige sokkelen for soluret hadde også en tårn- eller festningsaktig karakter, for øvrig omtrent som et frimurertårn; et ikke ukjent hageelement, bl.a. fra Louisenlund.²²⁸ Krigerromantikk kan kanskje indikere en smak *a la Turca*. Det finnes også en amatørtegning av Weidemann på sine gamle dager, iført et

²²⁷ Det var bare en losje i Norge på dette tidspunkt; ”St. Johannes Logen St. Olaus til den hviide Leopard”. Takk til frimurerlosgens arkiv for opplysningene. Logen er grunnlagt i Christiania i 1749, den gang under navnet ”St. Olai”. Caplex, 2004, s.v. ”frimurer”.

²²⁸ Stephensen, *Danmarks havekunst II*, 68.

turbanlignende hodeplagg.²²⁹ Kanskje kan dette tolkes i samme retning, skjønt helt overbevisende er det ikke.

Den mest universelle betydningen av nymånesymbolet er antagelig *vekst*. Enda mer interessant og relevant blir det når man ser månen i forbindelse med soluret. Sol og måne er også helt universelle symboler, som et bilde på verden og på livet. Dermed kan vi stå overfor nok en hentydning til hagens dualistiske tema: Dag og natt, yin og yang, mannlig og kvinnelig, som de to livsnødvendige kreftene. Månen er det kvinnelige, solen det mannlige. Symbolene har fått to likeverdige hedersplasser: Solen står midt i tunet og månen på toppen av klokketårnet. I klokketårnet hang som kjent matklokka. Måltidene og uret styrer arbeid og hvile, de organiserer dagen og livet. Det er fristende å hevde at denne dualismen har vært et hovedtema for hagen.

Det klart mest iøynefallende nye ved Weidemanns hage er den kraftige og insisterende innrammingen. Umiddelbart kan det derfor se ut til at skillet mellom produksjon og hvile har blitt sterkere, og at det har kommet til en større skjerming av privatlivet. Som vi har sett forholder det seg ikke helt slik. Tvert i mot er deler av produksjonen tatt inn i parken og benyttet estetisk, samtidig som produksjonsenhetene utenfor parken har fått en estetisk funksjon: Kvernhuset står i hagen og dueslaget i tunet. Trafikken mellom åker og tun går i den gamle alleen. Vannet glir fra pryd til nytte uten overgang. Tunet har en klar arkitektonisk vilje og driftsbygningene har en enhetlig og dekorativ form; *illustrasjon 30 a,b,c*. Det er gjennomtenkt, praktisk og funksjonelt ned i minste detalj. Det er usedvanlig velordnet og helt ribbet for dekor. Dekoren er underforstått; den ligger i funksjonen. Det er gleden over det velsmurte maskineriet, det daglige arbeidet som har verdi, ikke utvendig pynt. Det er ikke spart på noe for at arbeidslivet skal kunne gå jevnt og trutt, samtidig som det skal se velstelt og ryddig ut. Det spartanske interiøret underbygger denne teorien. Det vitner om samme holdning til liv og arbeid. Stenberg er ytterst velordnet og solid, men her har det aldri vært noen ekstravaganse. Det har ikke bare vært av nødvendighet. Det har vært et ideal. Anleggets overordede prinsipp og dets hovedtema er den forskjønnede gården, en *ferme ornée*. Da er vi et godt stykke fra det Schnitler så da han kom hit før 1915:

²²⁹ Ragnhild Sørensen: ”*Det startet på Raet; Gipsund gård i Rygge*. (Rygge: 1997), 35

Tilfældige hauger og veiretninger var utnyttet, men intet spor av helhetskomposition. Betegnende er det derfor at den sies at være anlagt av en bondegartner.(...) Ogsaa landskapsstilen gikk saaledes over i Østlandets bygdekultur.²³⁰

Anlegget på Stenberg har veldig lite å gjøre med østnorsk bygdekultur. Det er en dansk-norsk embetsmannshage. Den står i en akademisk tradisjon, den er mettet med mening og den synes å være gjennomtenkt ned til minste detalj. Den helhetskomposisjon Schnitler etterlyser er ikke bare til stede; den er der på mange nivåer.

7.4 Sammendrag og konklusjon

Forutsetningene for Stenbergparken legges i siste halvdel av 1700-tallet, da Stenberg benyttes som utfluktssted for den høyt kultiverte Sommerfeltfamilien. De former sitt Stenberg innenfor en *pittoresk* estetikk, med klassiske hageelementer i en preagrar idyll, som sitt tapte Arkadia. Det enkle, norske landsens liv med bønder, husdyr og maleriske stuer danner bakteppet for bekymringsløs lek og elegant og vittig konversasjon. Sommerfeltene har satt sitt stempel på dette landskapet gjennom de formale hageelementene. Elementene er tatt ut av barokkens aksefasthet og satt inn i en ny type landskapsforståelse, helt i tråd med de internasjonale strømninger i hagekunsten.

Anleggets åpenbare *sublime* kvaliteter; det storslagne landskapet, overblikket over det velskjøttede Sukkestadgodset, kontrasten mellom en forfinet kultur og den barske natur, kommer til å spille en stor rolle, og blir avgjørende for sorenskriver Friedrich Sommerfelts valg av embetsmannsgård. Gjennom arkitekturen betoner Friedrich den klassiske arven ytterligere, og gir den en usedvanlig tilbakeholden form. På den måten understreker han det sublime, men unngår allikevel det *gotiske*. Dette er en form for koding som må ha vært viktig i dette miljøet, og som går på *smak*. Overdådighet, overdrivelser, eksesser av noe slag har hatt dårlige kår i denne familiekulturen; det har blitt sett på som umoralsk, sannsynligvis også som smakløst. Det skal være avklaret, nøkternt, saklig og med måte. Friedrichs hage viser en ny type estetikk, en *naturalighet* som har gjort seg helt uavhengig av geometri og akser. Dette er en Rousseau-inspirert hage.

Ekteparet Weidemann slutter seg helt til denne sterke familietradisjonen og bearbeider det ytterligere i sitt *ferme ornèe*-inspirerte anlegg. Hagen får nå et visst imperialt preg, med de mange, lange, rette og kraftige linjene; murer og tårnlignende paviljonger. Det romantisk stemningsmettede blir nokså insisterende, men det hele mykes opp ved de integrerte, praktiske

²³⁰.Schnitler, *Norske haver*, 207.

og dekorative gårdsfunksjonene, den panteistiske holdningen, og det usedvanlig sympatiske dualistiske synet på tilværelsen. Hagen, ja hele anlegget, speiler ekteparet Weidemanns innstilling til hverandre, til liv og arbeid, til det timelige og det åndelige.

Med denne analysen mener jeg at jeg langt på vei har gitt svar på hvordan denne hagen kan ha sett ut i de ulike epoker i løpet av den aktuelle hundreårsperioden, og hvilke estetiske idealer som har formet den. Oppgaven er naturligvis ikke uttømmende, men den gir et godt grunnlag for museets langsiktige arbeid med Stenberg, og for å ta noen raske og viktige beslutninger. Den første beslutningen som må tas, er å sette en umiddelbar stopper for den tilfeldige ”ryddinga” som nå pågår i hagen. Deretter må hagens vekstmateriale registreres, for å få oversikt over hva som finnes og hvilke arter og sorter som er benyttet hvor. Noe er døende, og der haster det med å få tatt podekvister. Når dette er gjort, har museet et veldig godt grunnlag for å utarbeide en skjøtselsplan. Det må være en høyt prioritert oppgave.

Stenberganlegget står i en klassisk villatradisjon der hus og hage er like viktig, spiller på hverandre og speiler de samme idealer. En analyse av hovedbygningen er derfor også nødvendig, og kunne være det neste trinn i arbeidet.

Mange av mine antagelser om de ulike hageelementene er nettopp antagelser. De er begrunnede og sannsynlige, men det er ikke noe bevis for at det har sett ut nettopp slik, eller hatt en slik funksjon. For å etterprøve påstandene blir det viktig med utgravninger. Med min analyse vet museet hva man skal se etter, og kan prioritere. En hagearkeolog og en botaniker kan gi mer presis informasjon, noe som er helt nødvendig før det er aktuelt å diskutere en eventuell restaurering eller tilbakeføring. Restaurering av historiske hager er et tverrfaglig arbeid. Det blir viktig å få med seg alle nødvendige fagområder videre.

Hagehistorisk arbeid og hagearkeologiske utgravninger er fremdeles så nytt i Norge, at hvert prosjekt er en begivenhet. En utgraving på Stenberg vil derfor ha stor interesse på nasjonalt nivå. Og det er der dette anlegget hører hjemme. Stenberg er et av de få anlegg knyttet til 1814 som har en meget høy grad av autentisitet. Fram mot 200 års jubileet hadde det vært fantastisk hyggelig om det kunne vekkes forsiktig fra sin tornerosesøvn og gis sin rettmessige plass i vår kunsthistoriske og hagehistoriske kanon.

Litteraturliste

Forkortelser

MjK: Mjøsmuseet, avdeling Kapp
StH: Statsarkivet på Hamar
Gunnerus: Gunnerusbiblioteket i Trondheim
UMB: Universitetet for miljø- og biovitenskap, Ås
UiO: Universitetet i Oslo
GeO: Geografisk oppmåling, Hønefoss

- Andersen, Tryggve: *I Cancelliraadens Dage; fortællinger og interiører fra Oplandene; med illustrationer av Lars Jorde*. Kra: Nordli, 1907
- Arnesen, Finn (red.): *Morten Leuch d.y's dagbog 1757-1762; Da Bogstad var Lystgård*. Oslo: Bogstad Stiftelse, 2006.
- Arnulf, Ingrid: "Skyggebilder" i *Urd*, julen 1950.
- Aubert, Elise: *Dage som svandt*. Kra: Aschehoug, 1903.
- Aubert, Elise: *Fra de gamle Prestegaarde*. Kra: Aschehoug, 1902.
- Balvoll, Gudmund og Gunnar Weisæth: *Horticultura; Norsk hagebok frå 1694 av Christian Gartner*. Oslo: Landbruksforlaget 1994.
- Beardsley, Monroe C: *Aesthetics from classical Greece to the Present*. The University of Alabama Press, 1975. Paperback ed.
- Beyer, Edvard, Ingard Hauge og Olav Bø: *Norges litteraturhistorie II; Fra Wergeland til Vinje*. Oslo: Cappelen, 1995.
- Bjerke, Øyvind Lorentz Storm: "Mathias Stoltenberg, 1799-1871". Magistergradsavhandling. UiO, 1983.
- Bjørhovde, Vigdis: "Stenbergfesten som sommerens høydepunkt; eller den vonde dagen" i *TOTN; Årbok 2003*. Kapp: Stiftelsen Toten økomuseum og historielag.
- Blennow, Anna Maria: *Europas trädgårdar*. Lund: Bokförlaget Signum, 2002.
- Brochmann, Odd: *Haver; En bog om de væsentligste mål og midler i europeisk have- og landskabskunst skrevet og tegnet af Odd Brochmann Kunstakademiets Arkitektkskole*. Kbh: arkitektens forlag 1971.
- Bruun, Magne og Mette Eggen: "Hagekunstens historie i Norge" i *Byggekunst 6/1992*. Norske Arkitekters landsforbund.
- Bruun, Magne: "Hagekunstens historie". Kompendium.UMB,1987.
- Christensen, Arne Lie: *Det norske landskapet; Om landskap og landskapsforståelse i kulturhistorisk perspektiv*. Oslo: Pax, 2002
- Collet, Camilla: Forord til tredje utgave av *Amtmannens døtre*. Bind I, Samlede verker, Mindeudgave. Kra: Gyldendal, 1912 <http://www.dokpro.uio.no/litteratur/collett/> (3.november, 2007).
- Collett, Camilla: *Amtmannens døtre*. Oslo: Gyldendal 1946
- Dege, Hroar: *Christopher Hammer; Norsk Kogebog, 1793 noen glimt av justisråden, hans samtid og hans kjøkken*. Oslo: Landbruksforlaget, 1994.
- Diesen, Einar: *Slekten Herlofson gjennom 400 år; en sørlandskrønike*. Oslo: 1973.

- Dietze, Annegreth: „Gartenkunst und Bürgertum 1750 – 1850; Soziale, politische und ökonomische Aspekte der Gartenkunst in Südnorwegen mit einem Schwerpunkt auf Pflanzenimport und -verwendung“ Dr. scient-avhandling. UMB, 2006.
- Dunér, Katarina og Sten Dunér: *Den Gyllene trädgården*. Sth: Bokförlaget Prisma, 2001.
- Dunér, Sten: *Bilden och det verkliga; om konst, filosofi och trädgårdar*. Hedemora: Gidlund 1991.
- Dunker, Conradine B: *Gamle dage; erindringer og tidsbilleder*. Kra. og Kbh.: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1909.
- Eco, Umberto: *Skjønnhetens historie*. Oslo: Kagge, 2004.
- Eliassen, Knut Ove og Svein Eirik Fauskevåg (red.): *Frihetens århundre; Vol.4*, Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2001.
- Elvestrand, Vegard: *Generalkonduktør Christopher Hammer (1720-1804) og hans manuskriptsamling. Registratur, biografi, slektshistorie*. Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2004.
- Engen, Arnfinn: ”Christian Sommerfeldt” i *Norsk biografisk leksikon*, 2004-utgaven.
- Espeland, Else og Lars Erling Mikkelsen (red.) ”*Internasjonale strømninger i hagekunsten*”, Samling av foredrag fra seminar. Oslo: Bogstad Stiftelse, 2006.
- Espeland, Else og Lars-Erling Mikkelsen (red.), *Spor i jord*, Samling av foredrag fra seminar. Oslo: Bogstad Stiftelse, 2004
- Essen, Madeleine von: ”Spydeberg prestegårds hage; til nytte og behag i 300 år” Rapport med vedlegg av originaltekster. Østfold fylkeskommune, 2002.
- Essen, Madeleine von: *Hager til lyst og nytt; hagekunsten gjennom tusen år*. Oslo: Schibsted, 1997.
- Foss, Ingrid Enger ”1700-talls portretter, en kilde til mye kunnskap” i *TOTN; Årbok 2002*, Kapp: Stiftelsen Toten økomuseum og historielag.
- Gilje, Nils og Tarald Rasmussen: *Norsk idéhistorie bind II; tankeliv i den lutherske stat 1537-1814*. Oslo: Aschehoug, 2001.
- Gjestrup, Jon Åge: ”Stenberg gård og friluftsmuseum”. Manuskript. MjK.
- Hauxner, Malene: *Fantasiens Have; .Det moderne gjennombrudd i havekunsten og sporene i byens landskab*. Kbh: Arkitektens Forlag, 1993.
- Heggelund, Kjetil og Ludvig Holm Olsen: *Norges litteraturhistorie I; Fra runene til Norske Selskab*. Oslo: Cappelen, 1995
- Henrik Wergeland, Henrik: ”Opløb i Arendal mod Salvesen. Militairet maa atter paa benene”. *Samlede skrifter*, d IV, bind 4, 1841-1843, 130:
<http://www.dokpro.uio.no/wergeland/WIV4/WIV4003.html#TID2007> (2. november 2007)
- Hirschfeld, Christian Cay Lorentz: *Theory of Garden Art*. Edited and translated by Linda B. Parshall. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001.
- Honour, Hugh: *Neo-Classicism*. London: Penguin Books, 1968.
- Honour, Hugh: *Romanticism*. New York: Harper & Row Publishers, 1979.
- Huitfeldt, Johanne: *Drømmen om Kina; kineserier fra europeiske slott til norsk folkekunst*. Oslo: Andresen og Butenschøn, 2002.
- Hårstadsveen, Rune: ”1802-1902; Hundre år med Weidemann på Stenberg” i *TOTN; Årbok 2002*. Kapp: stiftelsen Toten økomuseum og historielag.
- ICOMOS (International Council of Monuments and sites): *Historic Gardens (the Florence charter 1982)*) http://www.international.icomos.org/charters/gardens_e.htm (20. oktober 2007).
- Kant, Immanuel: *Kritikk av dømmekraften (i utvalg)*. Oversatt av Espen Hammer. Oslo, Pax, 1995.

- Korsgaard, Ove og Lars Løvlie: "Indledning" i *Dannelsens forvandlinger* av Rune Slagstad, Ove Korsgaard og Lars Løvlie (red.) Oslo: Pax, 2003.
- Langeland, Knut: „Da landskapshagene kom til Norge“ i *TOTN; Årbok 2003*. Kapp: Stiftelsen Toten økomuseum og historielag.
- Lindbæk, Sofie Aubert (red.): "*Moer Korens*" *Dagbøger*. Kra: Aschehoug, 1915.
- Lund, Annemarie (red): *Europas store haver. Atlas over historiske planer*. Kbh: Arkitektens Forlag, 2005.
- Lund, Håkon: *Danmarks havekunst I; indtil 1800*. Kbh: Arkitektens Forlag, 2000.
- Lunden, Kåre: *Norges Landbrukshistorie II; 1350-1814; frå svartedauden til 17. mai*. Oslo: Det norske samlaget, 2002.
- Malmanger, Magne og Karin Gundersen (red.): *I fortidens speil; klassikk og klassisisme i Vestens kultur*. Oslo: Aschehoug 1998
- Malmanger, Magne, Kasper Monrad, Reidar Nedrebø, Anne Grete Honerød: *Oppdagelsen av det norske landskap; danske kunstnere i Norge 1780-1840*. Utstillingskatalog. Baroniet Rosendal, 2001
- Malmanger, Magne, Reidar Nedrebø og Anne Grete Honerød. *Levande vatn; fossen som natur og symbol*. Utstillingskatalog. Baroniet i Rosendal, 1999.
- Malmanger, Magne: *Kunsten og det skjønne; vesterlandsk estetikk og kunstteori fra Homer til det 19. århundre*. Oslo: Aschehoug 2005. 2.opplag.
- Mannsåker, Dagfinn og Gustav Sætra, "Lauritz Weidemann" i *Norsk biografisk leksikon*, 2004-utgaven.
- Maurseth, Anne Beate: *Opplysningens sjonglør; Denis Diderot 1713-1784*. Oslo: Humanist forlag 2005.
- Niemi, Einar: "Ole Hannibal Sommerfelt" i *Norsk biografisk leksikon*, 2004-utgaven.
- Norges kunsthistorie bind III; nedgangstid og ny reisning*. Oslo: Gyldendal 1982.
- Norges kunsthistorie bind IV; det unge Norge*. Oslo: Gyldendal 1982.
- Nøvik, Peter: *Norsk Havebog I-V; udgivet efter Foranstaltning af Selskabet "Havedyrkningens Venner"* Chra: F. Beyers Forlag, 1890-1893.
- Olausson, Magnus: *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*. Stockholm: Byggförlaget, 2001.
- Prestesæter, Pål: *Husmannskontrakter og lovregulering; Regulering av avtaleforhold mellom husmann og gårdbruker 1687-1851-særlig sett i lys av kontraktpraksis fra Toten*. Rettshistoriske studier nr. 3. Institutt for offentlig retts skriftsserie 3/1998.
- Pål Prestesæter, "Husmannskontrakten og dens rettslige regulering" i *TOTN, Årbok 1999*. Kapp: Stiftelsen Toten økomuseum og historielag.
- Risåsen, Geir Thomas: *Eidsvollsbygningen; Carsten Anker og Grunnlovens hus*. Oslo: Damm 2005.
- Roland, Einar: "Minner fra dager som svandt" i *TOTN; Tidsskrift for Toten historielag, hefte 2, Bind II*, Gjøvik:1976.
- Rousseau, Jean-Jeaques: *Julie eller den nye Héloïse I og II*. Innledning ved Arne Mellberg og oversatt av Kirsten Marianne Bessesen. Bokvennen, 1999.
- RundtomDrammen 4/2005: *Tema: Christine Marie og Peder von Cappelen*, med bidrag av Vibeke Eeg-Henriksen og Torkild Alsvik. Tidsskrift for Drammen historielag.
- Raabe, Jens: "Erindringer 1861-1900". Utdrag, trykket i *TOTN Årbok 1987*. Bøverbru: Toten Historielag.
- Raabe, Jens: *En storbygd. Kulturskildringer fra Toten*. Kra: Cammermeyers Boghandel, 1905. Faksimile i *TOTN Årbok 1987*. med innledning av John Aage Gjestrum. Bøverbru: Toten

- Schnitler, Carl Wille: *Norske haver i gammel og ny tid. Den norske havekunsts historie; med oversikt over de europeiske havers utvikling*. Kra: Alb. Cammermeyers forlag Lars Swanström, 1916.
- Schnitler, Carl Wille: *Slægten fra 1814; studier over norsk embedsmannskultur i klassicismens tidsalder 1814-1840*. Kra: Aschehoug 191. Faksimile, Oslo: Aschehoug, 1989), 189.
- Sivesind, Johannes: "En jubilant. Gardskartet over Stenberg og Grav er 150 år" TOTN; Tidsskrift for Toten historielag. Hefte 3, Gjøvik: 1956.
- Skard, Torfinn: *Hagebruk og gartneri i Norge; en historisk undersøkelse fram til omkring 1950*. Oslo: Universitetsforlaget, 1963
- Sommerfeldt, Christian: *Afhandling om nyttige Have Væxters dyrkning for Norge*, Kbh: Hofbogtrykker N. Møller, 1780.
- Sommerfeldt, Christian: *Agerdyknings-Katekismus, eller Grundregler for et retskaffent Jordbrug i Norge; i Følge det Kongelige Danske Landhuusholdnings-Selskabs Opmuntring forfattet af Christian Sommerfeldt*. Kbh: Selskabet, 1779
- Sommerfeldt, Christian: *Almindelige Efterretninger om Christians Amts naturlige, oeconomiske og politiske Forfatning*. Topographisk Journal for Norge, 1795.
- Sommerfeldt, Christian: *Tanker om Overdaadighed og dens Virkninger*. Sorøe, Jonas Lindgrens Enke, 1772.
- Sommerfeldt, Halvdan: *Stamtavle over slægten Sommerfeldt, henholdsvis Sommerfelt; Tillæg av 1922 ved R. Sommerfelt Holst*. Kra: Brøggeres Bogtrykkeri, 1923.
- Steinfeld, Torill: *Den unge Camilla Collett; et kvinnehjertes historie*. Oslo: Gyldendal 1996.
- Stenberg, Jens: "Glimt fra oppveksten på Stenberg" i TOTN; Årbok 2002 Kapp: Stiftelsen Toten økomuseum og historielag.
- Stephensen, Lulu Salto: *Danmarks havekuns II; 1800-1945*. Kbh: Arkitektens Forlag, 2001
- Sterne, Laurence: *En følsom reise gjennom Frankrike og Italia*. Oversettelse og innledning ved Morten Claussen. Bokvennen, 1992.
- Sørensen, Carl Th: "Havekunstens opprindelse" i *Europas store haver*. Redigert av Annemarie Lund. Kbh: Arkitektens Forlag, 2005..
- Sørensen, Øystein: *Norsk idéhistorie bind III; Kampen om Norges sjel; 1770-1905*. Oslo: Aschehoug, 2001.
- Sørenssen, Ragnhild: *Det startet på Raet; Gipsund gård i Rygge*. Rygge: 1997.
- Toten Museum 1923-1973. 50 år. Jubileumsberetning med bidrag av Ingrid Arnulf, Einar Roland*. Gjøvik: Toten Museum.
- Totens bygdebok; bind II*. Oslo: Nationaltrykkeriet, 1937.
- Totens bygdebok; bind III*. Gjøvik: 1968.
- TOTN Årbok 1981*. Temabok om kulturlandskap, museum og bygningsvern, med bidrag av John Aage Gjestrum (red.) Anders Bugge, Adolf Rogneby, Pål Gihle, Vidar Asheim, Svein Erik Ødegaard, Nils Balke. Bøverbru: Toten historielag.
- Weidemann, Lars F.W: *Stamtavle over slegten Weidemann*. Tr.h: A.Holbæk Eriksens bogtrykkeri, 1892
- Wessel, Johan Hermann: "Brodne Potter i Alle Lande",
<http://www.kalliope.org/digt.pl?longdid=wessel2002092206>,
- Wilse, Jacob Nicolaj: *Spydeberg Præstegjeld*. Rakkestad: Valdisholm forlag, 1991. Bibliofilutgave, basert på en utgivelse fra 1920. Vignetter, tegninger og karter fra originalutgaven 1779.
- Wilse, Jacob Nicolaj: *Topographisk Beskrivelse af Edsberg Præstegjeld med innledning og anmærkninger av Lauritz Opstad*. Østfold historielags skrifter nr 4. Mysen: 1963

Wollstonecraft, Mary: *Min nordiske reise; beretninger fra et opphold i Sverige, Norge og Danmark 1795*.
Oversatt av Per A. Hartun. Oslo: Pax, 1997.

Arkivalia

Kart over Stenberg 1806, MjK.

Kart over Stenberg, Oppland hagebrukskole 1932. MjK.

Kart over Stenberg, Birger A. Lie, 1942. MjK.

Kart over hagen Sukkestad, XA, HA. Gunnerus.

Hageplan, mønstertegning, 1700-tallet, XA, HA Gunnerus.

Regionalt kart: N.S. Darres kart, 1794. Gunnerus.

Regionalt kart: Ltn Finkenhagens kart, 1827 .GeO.

Regionalt kart: Ltn Holms kart, 1879. GeO.

Magne Bruuns arkiv vedrørende Stenberg, Billerud og Evenrud. ILP, UMB.

Slektsarkiv, gardsarkiv, fotoarkiv, Opplandsarkivet, vedrørende gårdene Stenberg og Sukkestad, samt
familiene Weidemann og Sommerfeldt/ Sommerfelt: Dokumentasjonssenteret, MjK.

Pantebok for Toten, Vardal og Biri, Nr. I, del II. StH.

Pantebok for TVB, del II, 3=B, 1776-1787. StH.

Pantebok for TVB, del III, 3=B (1791). StH.

Auksjonsprotokoll nr III for Toten, 1789-1806. StH.

Skifteregistreringsprotokoll for Vardal. No.22, 1812-1869. StH.

Ekstraretsprotokoll (branntakstprotokoll) for Toten. nr 4, 1826. StH.

Åstedprotokoll 1 for Toten, fol. 328.